

УДК 262[14/15/16]94(477.5)''17''

Оксана Романова

**«А СЕ ЦЕРКОВНІИ ЛЮДИ...».
СКЛАД ЦЕРКОВНИХ ПРИЧТІВ У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІІ
(на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.)**

Давньоруська пам'ятка церковного права – Устав Володимира Великого (список XV ст.) – так окреслює коло духовних осіб: «*А се церковніи люди: ігумен, поп, діаконь и дѣти ихъ, попадіа и кто въ крилосѣ, чернець, черница, проскурница, паломникъ, лѣчець, вдовица, задушни челоувѣкъ, стороникъ, слѣпецъ, хромецъ, монастыри, болници, гостинници, страннопріимци*»¹. Надалі коло духовних осіб або не обумовлювалось взагалі, або окреслювалось у найзагальніших рисах з тенденцією до скорочення цього переліку. Наприклад, у рішеннях Московського собору 1551 р., де йшлося про юрисдикцію митрополита, зустрічаємо такий їх перелік: «*И владыка соборне судив архимандрита или игумена или игумену или старицу или протопопа или священноинока или инока или попа или архидякона или дякона или четца или певна, да судив соборне...*»². Натомість у рішеннях Московського собору 1667 р. коло підсудних митрополиту осіб частково узагальнено: «*Архiereовъ, архимандритов и игуменнновъ священниковъ, и дяконовъ и монахов, и инокинъ, и весь церковный чин, и ихъ людем мирским ни въ чем не судити*»³.

У Духовному Регламенті коло церковників із числа білого духовенства загалом узагальнено: «*пресвітеры, дяконы и прочій клір церковный*»⁴. Не знаходимо повного переліку церковнослужителів також і в додатку до Духовного Регламенту «Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского», де йдеться «о пресвітерах, діаконахъ и прочихъ причетниках»⁵. Єдине, в докладних

¹ 996–1011 г.г. Устав св. Владимира // Русская историческая библиотека. Т. XXXVI. Памятники древне-русского канонического права. – Ч. 2. – Вып. 1. – Петроград, 1920. – С. 23.

² Московский собор 1551 года // Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого. – Вып. II. – Пг., 1914. – С. 62.

³ Московский соборъ 1667 г. // Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права ... – С. 81.

⁴ Духовный регламент и состоящие с ним в тесной святы документы // Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права ... – С. 101.

⁵ Духовный регламент и состоящие с ним в тесной связи документы. – С. 160.

пунктах Синоду 19 листопада 1721 р. у пункті 9, де йдеться про заборону збирати канальні та провіантні гроші з церковників, уточнюється, хто ж саме мається на увазі: «... и ныне спрашиваются съ собственныхъ церковническихъ дворов на самихъ церковникахъ, а имянно: на певчихъ, и подьякахъ, и пономаряхъ и просфирняхъ, которые тяглыхъ пашенныхъ земель не имеютъ и никакого тягла никогда с тяглыми людьми не плачивали»⁶.

Тож спробуємо визначити, які саме категорії населення Київської митрополії у XVIII ст. вважалися належними до духовного відомства, та наскільки їхній склад узгоджувався з додатком до Духовного Регламенту. Свідомо лишимо осторонь питання про статус чорного духовенства, яке безсумнівно належало до цього стану, натомість зупинимось на складі церковних причтів Київської митрополії першої половини XVIII ст. Саме цей період чи не найцікавіший, адже у другій половині XVIII ст. склад духовенства та розміри церковних причтів уже визначалися указом про штати, запровадженням на теренах Київської митрополії у 1778 році⁷.

Склад церковної громади (священно- та церковнослужителів) XVIII ст. на рівні парафії вже привертав увагу дослідників. У кінці XIX – на початку XX ст. цій проблематиці була присвячена низка робіт, в яких звертали увагу на традиції виборності та спадкування парафій дітьми священників, доходи та забезпеченість білого духовенства, їхній статус, освітній рівень тощо. Зокрема, ще в 60-х рр. XIX ст. П. Лебединцев у своєму дослідженні проаналізував проблему утримання парафіяльного духовенства Київської митрополії XVIII-го – першої пол. XIX ст.⁸ Наведені ним матеріали лягли в основу подальших студій з історії парафіяльного духовенства в Україні. Скажімо, ту частину, що стосувалася матеріального забезпечення священослужителів, активно використав Є. Крижанівський⁹ при написанні роботи про побут сільського духовенства в Україні, хоча коло поставлених ним питань значно ширше від тих, які аналізував П. Лебединцев. Чи не найповніше різні сторони життя парафіяльного духовенства висвітлені в роботі Н. Шпачинського, присвяченій діяльності Київського митрополита Арсенія Могилянського¹⁰. Дослідник описав склад церковних причтів Київської митрополії середини XVIII ст., економічне та соціальне становище духовних осіб, їх освіт-

⁶ Там само. – С. 221.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 20. – С. 752–753 (№ 14807).

⁸ *Лебединцев П.* О способах содержания, коим пользовалось православное сельское духовенство в пределах Киевской губернии в XVIII веке и в первой половине XIX-го века до 1842 г. / П. Лебединцев (свящ.) // *Руководство для сельских пастырей.* – К., 1860. – № 9. – С. 190–213; № 10. – С. 231–241.

⁹ *Крыжановский Е.* Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке / Е. Крыжановский // *Руководство для сельских пастырей.* – 1861. – № 39. – С. 129–146; № 49. – С. 473–488; № 51. – С. 561–580; 1862. – № 27 – С. 293; № 32. – С. 477; 1864. – № 6. – С. 214–227; № 24. – С. – 244–263; № 29. – С. 444–457; № 30. – С. 502–512; № 42. – С. 232; № 46. – С. 401–414; *Крыжановский Е.М.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в. / Е.М. Крыжановский // *Собрание сочинений.* – Т. I. – К.: Тип. Кульженко, 1890. – С. 391–439.

¹⁰ *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние митрополии в его правление (1757–1770). – К., 1907. – С. 294–398.

ній та моральний стан, проаналізував причини негативних явищ у їх середовищі та основні заходи, до яких вдавався митрополит Арсеній заради виправлення різних негараздів в середовищі духовних осіб.

Проблеми соціального становища білого духовенства стали об'єктом досліджень Олександра Лотоцького¹¹. Про традиції виборності та спадкування парафії в Київській митрополії за часів митрополита Юсафа Кроковського писав О. Левицький¹².

Вивченням статусу парафіяльного духовенства в Російській імперії взагалі, і в Київській митрополії зокрема, займався П. Знаменський¹³. Аналізуючи стосунки парафіяльних ієреїв та церковних громад, вчений вказував на суттєві розбіжності між українською та російською практиками. На його думку, для російських парафій притаманним був звичай передачі парафії у спадок, у той час як в українських землях домінували засади виборності громадою парафіяльного ієрея, причому не конче вихідця з духовного стану, що значною мірою посилювало залежність ієрея від громади. Лише в кінці XVIII ст. Синоду вдалося зламати цей принцип виборності ієрея, впровадивши практику призначання митрополитом спеціально підготовленого священника.

Серію розвідок, присвячених різним аспектам життя білого духовенства та стосункам їх із парафіяльною громадою, можна знайти в публікаціях Київської старовини¹⁴, журналу «Руководство для сельских пастырей», «Спархіальних відомостях». Для цих дуже колоритних робіт характерна некритична описовість, що інколи породжувало викривленні уявлення про життя і побут церковно-парафіяльної общини.

Прикладом робіт, що постали як результат новітніх напрямів дослідження білого духовенства на Україні, можуть слугувати дослідження М. Яременка¹⁵ та С. Сенік¹⁶, зокрема, присвячені освітньому рівню представників духовенства і способам отримання ними духовного звання.

---

¹¹ Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні в XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Рік. VII. – Кн. I. – Т. XXI. Львів, 1898. – С. 1–46.

¹² Левитський О. Юсаф Кроковський, Митрополит Київській // Полтавські єпархіальні ведомости. Часть неофициальная. – 1890. – № 3 (1 февраля). – С. 114–120 (Вся стаття – ПЕВ. 1890. – Часть неофициальная. – № 2 (15 января). – С. 59–83, № 3 (1 февраля). – С. 109–120, № 4 (15 февраля). – С. 138–168).

¹³ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – 850 с.

¹⁴ Береза К. Выборные священники // Киевская старина (далі – КС). – 1882. – № 4. – С. 166–168; А.Л. К истории малорусского духовенства // КС. – 1896. – № 6. – С. 88–90; В.Г. Договор священника с прихожанами сто лет назад // КС. – 1893. – № 11. – С. 325; Для истории церковного прихода. – КС. – 1901. – № 9. – С. 78–82; Дьячки старой Малороссии. – КС. – 1897. – № 11. – С. 38 (д); Каманин И. Черты из быта духовенства // КС. – 1896. – № 1. – С. 16–18 (д). та ін.

¹⁵ Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 7. – К., 2008. – С. 269–298; Яременко М. Вихованці Києво-Могилянської академії: світила першої величини та «червоні зорі» // Київська академія. – Вип. 2-3. – К., 2006. – С. 126–135; Яременко М. Ціна дяківської науки // Київська академія. – К., 2010. – Вип. 8. – С. 122–138.

¹⁶ Senyk Sophia. Becoming a Priest. The Appointment and Ordination of Priest in the Orthodox Church in Ukraine in the Eighteenth Century // *Orientalia christiana periodica. Commentarii de re orientali*

Проте і донині в історіографії бракує роботи про склад церковних причтів Київської митрополії у першій половині XVIII ст. Зазвичай, торкаючись подібних питань, дослідники послуговуються кліровими відомостями – джерелом, яке дає комплексну інформацію про кількість духовенства при кожній конкретній церкві, їхній вік, сімейний стан, освіченість. Проте клірові відомості почали складатись після відповідного указу 1769 р.¹⁷, тобто в період, коли Синод та місцеві архієреї вже приклали чимало зусиль для впорядкування життя церковної громади.

Натомість для аналізу складів церковних причтів мною був обраний недостатньо використовуваний дослідниками тип джерела – сповідний розпис, а саме – Ніжинської протопопії 1740 року¹⁸. Він дозволяє простежити склад, вік, сімейний стан та родинну спорідненість всіх «осіб духовного чину» по кожній конкретній парафії. Обрання для дослідження саме Ніжинської протопопії обумовлено кількома причинами. По-перше, це одна із найбільших протопопій у Київській митрополії, яка нараховувала 94 парафії¹⁹, отже наші дані будуть доволі репрезентативними. По-друге, мова піде про 1740 рік, тобто першу половину XVIII ст. – період, який передував синодальним та митрополичим реформам щодо впорядкування кількості та статусу білого духовенства й церковнослужителів. І, нарешті, саме ця книга збереглась повністю (за винятком окремих аркушів), що є рідкістю для подібних джерел за першу половину XVIII ст. Вона є першою із повністю збережених книг сповідних розписів із великих протопопій²⁰.

aetatis christianae. Sacra et profana editi cbra et opere pontificii instituti orientalium studiorum. – Roma: Pontificum institutum orientalium atudiorum, 2003. – Vol. 69. – № 3. – P. 125–151.

¹⁷ Смолич И. История Русской Церкви. – Ч. I. – М., 1996. – С. 282.

¹⁸ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5. – 1399 арк.

¹⁹ Згідно з офіційними відомостями про кількість церков та священнослужителів при них, присланих із Київської митрополії до Синоду, в Ніжинській протопопії в 1740–1743 р. нараховувалось по 95 церков, а в 1744 р. – 96 (Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего правительствующаго Синода (далі – ОДДС). – Т. XVIII: 1738 р. – Пг., 1915. – Ст. 1361–1364, 1549–1550, 1561–1562, 1573–1574, 1585–1586). Причина різних даних – у сповідній книзі представлені розписи із 10 Ніжинських церков, у той час як згідно з Відомостями, в м. Ніжині нараховувалось 11 церков (без їх поіменного переліку), а в 1744 році у Ніжинському уїзді замість 10 церков, як було доти, зазначено вже 11. Тож цілком можливо, що в сповідному розписі за 1740 рік дані правильні, просто він складався у першій половині року (до Паски), в той час як відомість за 1740 рік була прислана до Синоду 18 липня 1741 р. – тобто в ній представлені дані на кінець 1740 р. Тож за цей час могла бути освяченою ще одна церква. Хоча не виключено, що в даному випадку ми ще раз зустрічаємося з прикладом недбалства протопопа при складанні сповідної книги зі всієї протопопії. Тож якщо сповідні розписи з однієї парафії в силу певних обставин не були присланими вчасно, книга, аби не було затримок із пересилкою її до митрополії, і, отже, проблем у протопопа та членів духовного правління, могла бути підшита без повних даних. Щоправда, наведені у відомості дані за 1740 рік також різняться у порівнянні з такими в сповідному розписі – відповідно 1 протопоп та 142 священники у Відомості (ОДДС. – Т. XVIII. – Ст. 1363–1364) та 147 протопопів і попів у сповідній книзі (ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 1399). Прикметно, що у відомості за 1741 р. уже значиться 1 протопоп та 146 священників (ОДДС. – Т. XVIII. – Ст. 1549–1550), що цілком повторює дані сповідного розпису за 1740 р. (окрім кількості церков).

²⁰ Для порівняння: до нас дійшли повністю розписи Києво-Подільського та Верхньокіївського духовного правління за 1737 та 1738 роки відповідно. Проте вони не можуть бути для нас

Згідно з книгою сповідних розписів, у 1740 р. Ніжинська протопопія об'єднувала 94 парафії (28 міських та 66 сільських), поділені на 5 намісних – власне Ніжинську, Івангородську, Веркіївську (по 20 парафій кожна) та Олишевську і Носовську (по 17 парафій кожна)²¹.

Всього в цій протопопії служило 146 протопопів і попів (точніше, 1 протопоп, 5 намісників та 140 священників). Із них 131 парафіяльний ієрей, 16 вікаріїв, а також 15 дияконів. Загалом представники духовного стану (священно- і церковнослужителі та члени їх сімей) становили 1607 осіб, тобто 2,31% від загальної кількості (69644 особи) жителів протопопії.

У всій протопопії нараховувалось 8725 дворів, в яких проживало в середньому по 8 (7,98) осіб (Табл. 1). Густота населення дворів коливалася від 2,53²² і 3,2²³ до 15,62²⁴. В окремих випадках у дворі проживало понад 50 осіб (наприклад, двір № 5 в Святодмитрівському приході с. Євлашовки²⁵).

Таблиця 1.

Густота населення у дворах

Середня к-ть осіб у дворі	8-8,9	7-7,9	6-6,9	9-9,9	10-10,9	5-5,9	11-11,9	12-12,9	4-4,9	13-13,9	2,53	3,2	15,62
К-ть парафій з такою густиною населення	20	15	14	14	9	7	4	4	2	2	1	1	1
%	21,28	15,96	14,89	14,89	9,57	7,45	4,26	4,26	2,13	2,13	1,06	1,06	1,06

достатньо репрезентативними, оскільки нараховують відповідно по 11 та 7 парафій (ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 2. – 1737 р. – 211 арк.; спр. 3. – 106 арк.).

²¹ За даними вже згадуваної Відомості в Ніжинській протопопії в 1740 р. було 95 церков, із яких 29 міських та 66 сільських. Щоправда, згруповані вони у відомості не по наміснях, а лишень за повітовими (уїздними) містами з округою: м. Ніжин та Івангород з уїздами – по 21 церкві, м. Веркіївка з уїздом – 20 церков, м. Олішівка з уїздом – 17, м. Кобижча з уїздом – 7, а також в м. Купосоці 5 та м. Салтиковій Дівиці – 4 церкви (ОДДС. – Т. 18. –Приложение XVI. – С. 1361–1363). Як бачимо, межі намісній та уїздів не співпадали. Щоправда, у відомостях за 1739, 1741, 1742, 1743, 1744 замість містечка Купосовки із 5-ма церквами (якого взагалі не згадано у сповідному розписі Ніжинської протопопії за 1740 р.), стоїть м. Носів із тими ж 5-ма церквами (Там само. Ст. 1351–1352, 1549–1550, 1561–1562, 1573–1574, 1585–1586). Тож схоже, що у відомості за 1740 р. маємо справу чи то з писарською помилкою канцеляристів, чи з типографічною помилкою видавців. У цілому, дані відомості та сповідного розпису, як можна пересвідчитись із вище наведеного, співпадають (окрім однієї ніжинської церкви, згаданої в відомості та пропущеної в сповідному розписі). Прикметно, що згідно з відомостю за 1739 р., у Ніжинській протопопії нараховувалось лишень 92 церкви: по 22 церкви в містах Ніжин та Івангород з уїздами, але взагалі не згадано містечко Кобижча (Там само. – Ст. 1351–1352).

²² ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 97–118.

²³ Там само. – Арк. 676–683.

²⁴ Там само. – Арк. 738–767.

²⁵ Там само. – Арк. 612–625.

Така строкатість густоти населення дворів цілком пояснюється невизначеністю з поняттям «двір-бездвірна хата»²⁶, що спричиняло проблеми навіть при складанні румянцевського перепису 1765–1769 рр.²⁷. Наприклад, у 1753 р. Київська духовна консисторія (далі – КДК) прийняла резолюцію у справі ієрея села Коровинець Євстафія Дубінського, звинуваченого його напарником-ієреєм у приховуванні дворів, де, зокрема, йшлося про засади розрізнення дворів та бездвірних хат. У тексті наголошувалося, що у випадку великих дворів, до складу яких входили дрібніші домогосподарства, слід нотувати кожне господарство окремо, адже їх мешканці отримують треби не податними дворами, а кожен особно²⁸. Лише в 1771 р. митрополитом указом наказувалося реєструвати у сповідних розписах усі наявні двори, уніфікувавши розрахунки: на кожен двір мало припадати по чотири особи чоловічої статі²⁹.

Неоднаковими були також розміри окремих парафій (Табл. 2). Як видно з таблиці, найчастіше парафії були невеликими – в середньому до 100–150 дворів, і такі розміри традиційні саме для сільських парафій. Великі ж (понад 150 дворів) – виключно міські. Єдиний виняток – приход церкви Святого Миколая в селі Вибел, який складався з 216 дворів³⁰. Подібний виняток пояснюється тим, що до цієї церкви були приписані жителі ще трьох невеличких поселень – «деревень» Муравейки Бокланової³¹, Пісок³² та Муравейки Вершини³³. До речі, обслуговував цю доволі велику за розмірами і чисельністю парафію один-єдиний 42-річний ієрей Ілля Калинников, що мав 30-річного брата Кирила, який цілком надавався за віком для висвячення в сан.

Переважна більшість парафій нараховувала до 100 дворів (разом близько 65%), тож спробуємо встановити, яку кількість духовних осіб мешканцям цих дворів доводилось утримувати. В історіографії усталилась думка, що в середньому штати формувались із розрахунку 1 ієрей, 1 дячок та 1 пономар на 100 дворів, і їх кількість мала би подвоюватися в парафіях у 200 дворів і далі збільшуватися у геометричній пропорції чи потроюватися, і, відповідно, потроюватися у парафіях, де нараховувалося понад 300 приходських дворів³⁴.

²⁶ Детальніше про змішування в досліджуваній період понять «двір» і «бездвірна хата» див.: *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 258–260. Див. також: *Волошин Ю.* Населення домогосподарств «государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2003. – С. 117–118; *Гуржій О.І.* Український хутір XV–XVIII ст. Історичний нарис. – К., 2007. – С. 35; *Романова О.О.* Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 128–129.

²⁷ *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайскаго по управлению Малороссией. – Т. I. – Нежин, 1913. – С. 317.

²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1435, арк. 5.

²⁹ *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 375.

³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 954–981.

³¹ Там само. – Арк. 965.

³² Там само. – Арк. 971.

³³ Там само. – Арк. 970.

³⁴ *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке // *Крыжановский Е.* Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1890. – С. 404; *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 294.

Справді, указом Петра I про штати для Москви та Санкт-Петербургу 1722 р. передбачалось, що один ієрей мав обслуговувати 100–150 дворів, відповідно, два ієреї – 200–250 (до 300) дворів, «а причетникам бать по препоруци попов, то есть при каждом попѣ один дьячок, 1 пономарь»³⁵. Проте це правило від початку стало нормою лише для російських парафій, а на теренах Київської митрополії воно набуло поширення лише після указу про штати 1778 р.³⁶

Таблиця 2.

Розміри парафій

Кількість дворів у парафії	До 50	51–100	101–150	151–200	201–250	251–300	> 300
Кількість таких парафій	25	36	19	7	4	1	2
% від загального числа парафій	26,59	38,29	20,21	7,45	4,26	1,06	2,13
Із них кількість міських	2	7	7	7	3	1	2
% міських в цій групі парафій	5	20	36,9	100	75	100	100
Кількість сільських парафій	23	29	12	–	1	–	–
% сільських в цій групі парафій	95	80	63,1	–	25	–	–

Отже, 45 церков із 94 парафій мали лише по 1 ієрею (без вікаріїв) (Табл. 3). Із них 39 (86,66%) сільських та 6 (13,33%) міських церков. Із цих 45 церков 20 парафій (2 міські³⁷ та 18 сільських³⁸) нараховували до 50 дворів. 18 церков (3 міські³⁹ та 15 сільських⁴⁰) обслуговували від 51 до 100 дворів. 5 сільських парафій⁴¹ мали від 101 до 150 дворів, одна – 216 дворів⁴². Також 1 міська церква⁴³ нараховувала в своєму відомстві 271 двір, які обслуговував єдиний у цій парафії вікарний ієрей, що служив при вдові – ніжинській протопопші Марії Лазарівні Яворській. Додамо сюди ще 6 парафій, де при одному священику служив 1 диякон (про дияконів мова піде далі): 1 сільська церква з приходом у 38 дворів (!)⁴⁴, 2 сільські та 1 міська із приходом 50–100 дворів⁴⁵, та 2 міські із

³⁵ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 6. – С. 756–757 (№ 4072), 720–721 (№ 4035).

³⁶ ПСЗРИ. – Т. 20. – № 14807; Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1890. – С. 404; Смолич И. История Русской Церкви. – Ч. I. – М., 1996. – С. 327–335.

³⁷ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015. спр. 5, арк. 150, 1333.

³⁸ Там само. – Арк. 175, 232, 300, 332, 346, 360, 376, 428, 464, 496, 596, 602, 626, 666, 883, 946, 1006, 1012.

³⁹ Там само. – Арк. 1072, 1321, 1339.

⁴⁰ Там само. – Арк. 140, 202, 224, 338, 352, 368, 384, 434, 442, 542, 578, 889, 901, 1088, 1098.

⁴¹ Там само. – Арк. 406, 716, 849, 913, 1022.

⁴² Там само. – Арк. 954.

⁴³ Там само. – Арк. 1351.

⁴⁴ Там само. – Арк. 588.

приходом понад 200 дворів⁴⁶. Ще в 7 церквах поруч із одним ієреєм служив вікарій (1 сільська церква – 71 двір⁴⁷, 2 сільські та 1 міська із приходом від 100 до 150 дворів⁴⁸, 2 міські із приходом у 150-200 дворів⁴⁹, та 1 міська із приходом 240 дворів⁵⁰). І в одній міській церкві (304 двори) служили 1 священник (намісник носівський), 1 вікарій та 1 диякон⁵¹. Оскільки вікарій утримувався на гроші того ієрея, який його наймав, то гадаю, ці парафії можна додати до числа тих, де служив лишень один ієрей. Тож, як бачимо, 1 священник служив, як правило (72,87%), при невеличких сільських церквах (до 100 дворів), що цілком узгоджується із приписами указу 1722 р. Лише в 11 випадках⁵² із 59 (18,64%) (або 11,7% від усіх 94 церков парафій) з певною долею умовності можна говорити про нестачу священнослужителів у питанні надання треб парафіянам (парафії, де поруч із настоятелем служив вікарій і де на одного ієрея припадало менше 100 дворів, тут не враховувалися). З них маємо 6 сільських церков (54,5% від загальної кількості парафій), де можна говорити про нестачу священників.

Таблиця 3.

**Співвідношення числа священнослужителів при парафії
та кількості парафіяльних дворів**

Кількість дворів у парафії	До 50	51–100	100–150	150–200	200–250	250–300	> 300	Разом парафій	% з усіх 94 парафій
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 священник	20	18	5	-	1	1*		45	47,87
1 священник + 1 диякон	1	3	-	-	2	-	-	6	6,38
1 священник + 1 вікарій	-	1	3	2	1	-	-	7	7,45
1 священник + 1 диякон + 1 вікарій	-	-	-	-	-	-	1	1	1,06
Разом парафій з 1 ієреєм.	21	22	8	2	4	1	1	59	62,76
% серед парафій з 1-м ієреєм	35,59	37,28	13,56	3,39	6,78	1,69	1,69	100	

⁴⁵ Там само. – Арк. 558, 702, 307.

⁴⁶ Там само. – Арк. 1196, 1224.

⁴⁷ Там само. – Арк. 238.

⁴⁸ Там само. – Арк. 480, 1112, 1058.

⁴⁹ Там само. – Арк. 39, 119.

⁵⁰ Там само. – Арк. 1038.

⁵¹ Там само. – Арк. 1155.

⁵² Там само. – Арк. 406, 716, 849, 913, 1022, 954, 1351, 1196, 1224, 1155.

* У цій парафії служив єдиний ієрей-вікарій (Там само. – Арк. 1351).

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2 священика	3	11	8	1	-	-	-	23	24,46
2 священики + 1 диякон	-	2	1	-	-	-	-	3	3,19
2 священики + 1 вікарій	-	-	1	3	-	-	-	4	4,25
2 священики + 1 диякон + 1 вікарій	-	-	-	1	-	-	1	2	2,12
2 священики + 2 вікарії + 1 диякон	-	-	1	-	-	-	-	1	1,06
Всього парафій з 2-ма ієреями	3	13	10	5	-	-	1	33	35,11
% серед парафій з 2-ма ієреями	9,09	39,39	30,30	15,15	-	-	3,03	100	
3 священика	-	1	-	-	-	-	-	1	1,06
4 священика + 2 диякона	-	-	1	-	-	-	-	1	1,06
Всього парафій, де служило 3 і більше ієрея	-	1	1	-	-	-	-	2	2,12

По два ієреї (але не вікаріїв) мали 23 церкви – 4 міські та 19 сільських. Із них 3 сільські церкви мали до 50 (23, 34 та 45) дворів⁵³. 11 церков (10 сільських та 1 міська) обслуговували від 50 до 100 дворів⁵⁴. 8 парафій (2 міські та 1 сільська) – з числом дворів від 100 до 150⁵⁵. Однак міська церква, в якій служило 2 ієрея, мала 157 дворів⁵⁶. Також при трьох церквах поруч із двома священиками служили по 1 диякону (1 сільська та 1 міська з числом дворів відповідно 67 та 45⁵⁷, та 1 міська (120 дворів))⁵⁸.

При одній сільській, яка обслуговувала 91 двір, служило одразу 3 ієреї⁵⁹.

Одна ніжинська церква Святого Миколая (110 дворів), вона ж соборна, при якій служив протопоп Степан Парфентієв Волховський, мала в своєму штаті одразу 4-х священиків та 2-х дияконів⁶⁰. Щоправда, початок розпису з цієї парафії втрачений, тож ми не знаємо достеменно, скільки з них було настоятелями, а скільки (і чи були?) вікаріями.

⁵³ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 670–675, 420–427, 767–775.

⁵⁴ Там само. – Арк. 322, 394, 454, 470, 612, 634, 676, 816, 839, 934, 1309.

⁵⁵ Там само. – Арк. 135, 1259, 180, 252, 684, 738, 862, 982.

⁵⁶ Там само. – Арк. 1282.

⁵⁷ Там само. – Арк. 651, 767.

⁵⁸ Там само. – Арк. 794.

⁵⁹ Там само. – Арк. 275–291.

⁶⁰ Там само. – Арк. 2–16 зв.

Отже, із 27 церков (ніжинська протопопська церква до розрахунків не бралася), в яких служило 2 і більше ієрея (не вікаріїв), в 17 випадках⁶¹ (62,96%) можна говорити про зайвих священнослужителів (на одного ієрея в цих парафіях припадає менше, аніж 50 дворів⁶²). Що характерно, 15 із 17 (або 88,23%) – це сільські церкви. Якщо сюди додати ще 6 церков із числом дворів до 200, де поруч із кількома настоятелями служили вікарії⁶³, то виходить, що у 23 парафіях із 35 (65,71%), або майже у кожній четвертій (24,46%) служили «зайві ієреї».

Спробуємо поглянути на проблему «зайвих ієреїв» через призму родинних стосунків між священнослужителями і правом на спадкування парафії. При визначенні родинної спорідненості окремих священно- та церковнослужителів бралось до уваги, окрім безпосередніх джерельних свідчень (брат священника, син, зять, діти вдової попаді, тощо), також спільність батьківських імен і прізвищ та відповідна для певного ступеня спорідненості різниця у віці. Наприклад, у Святоуспенській парафії села Фастовець одночасно служили два половинні ієреї – поп Василій Іванов – 40 років, і поп Іван Василюв – 30 років⁶⁴, отже, тут, швидше за все, маємо справу із простим збігом імен.

Інший приклад: у містечку Веркіївка при церкві святого Миколая служили два ієреї – «Григорій син Іванов» – 48 р. (двір № 1), та «Дмитрій Іванов Кириловский» – 25 років (двір № 2). У цьому ж дворі мешкала «Вышписанного презвитера родная баба Анна дочь Самолова» – 58 років⁶⁵. Тож попри спокусу окреслити обох ієреїв як братів з огляду на спільне ім'я батька, згадка Анни Самойлової як баби лишень одного з них змушує визнати подібність імен простим збігом.

Ще одна вказівка на родинну спорідненість – порядок згадки причетників у переліку духовних осіб, зокрема, зарахування кількох осіб зі спільним батьківським ім'ям до одного двору в обхід усталеного порядку переліку церковних причетників (скажімо, згадки дячка, псаломщика як членів двору першого ієрея, раніше за перелік домочадців другого ієрея, тощо). Наприклад, згідно з розписом церкви Івана Богослова с. Мартиновки, у дворі № 1 мешкали 32 річний піп Симон Федоров, далі після переліку складу його сім'ї (дружини і дітей), називається 60-річна «Евдокия Трохимова дочь, вдовая попадя»⁶⁶, яка, швидше за все, доводилась матір'ю або тещею названого ієрея.

Якщо син посідав батьківську парафію, і хтось із батьків ще був живим, то про цей факт обов'язково зазначали. Наприклад, у Ніжинській Святоуспенській парафії служили два ієреї – 50-річний «Іоан Іванов син Белявській» (двір № 1), та «поп Афанасій Максимов син Почека – 24 роки» (двір № 2). А в дворі № 4

⁶¹ Там само. – Арк. 420, 670, 767, 322, 394, 454, 470, 612, 634, 676, 816, 839, 934, 1309, 275, 651, 776.

⁶² На одного ієрея тут припадає відповідно по 17; 11,5; 22,5; 42; 47; 43,5; 37; 31,5; 46,5; 37,5; 42; 23; 40; 34; 30,3; 33,5; 41,5 дворів (Там само. – Арк. 420, 670, 767, 322, 394, 454, 470, 612, 634, 676, 816, 839, 934, 1309, 275, 651, 776).

⁶³ Там само. – Арк. 81, 160, 502, 522, 17, 59.

⁶⁴ Там само. – Арк. 394.

⁶⁵ Там само. – Арк. 522.

⁶⁶ Там само. – Арк. 384.

мешкала 60-річна «Мария Федорова, попадая Почекина вдовствующая», тобто мати другого ієрея⁶⁷.

У розписі села Куриловка, церкви Трьох Святителів, читаємо: двір № 1 «Поп Авраамій Антіпов син» – 37 років, після переліку його дружини та дітей у цьому ж дворі названий «Антіп Іванов син вдов – 73 роки, син его Никифор дячок – 25 років»⁶⁸. Названий Антип Іванов був батьком ієрея, і хоч не належав до «духовних осіб», однак потрапив у відповідний список через двох своїх синів-церковників.

Більше того, в парафії Святого Миколая с. Володкова Дівиця поруч із чинним ієреєм Матвієм Ісасвим Покасовським називається 57-річний «священникъ бывший Василій Евстафіевъ сын Кожуховский вдов» зі своїм 18-річним сином (двір № 2)⁶⁹.

Проаналізуємо родинні стосунки священиків у парафіях, де їх було 2 і більше (Табл. 4). Із 33 парафій, де служили по 2 ієреї (не вікарії), у 16 випадках⁷⁰, тобто майже в половині (48,48%), родинні стосунки поміж ієреями встановити не вдалось. У цьому випадку ми можемо впевнено стверджувати, що вони були «половинними». Навіть якщо припустити, що вони наслідували ці посади від своїх батьків, які мали між собою певні родинні стосунки (двоюрідні, троюрідні тощо), то на момент складання відповідного розпису їхня спорідненість була достатньо далекою, а обіймали вони ці посади швидше по традиції існування в парафії двох «половинних» ієреїв.

Таблиця 4.

Родинні стосунки поміж ієреями-напарниками та їх прив'язка до числа дворів

Родинні стосунки	Чужі	%	батько й син	%	брати	%	інші родичі	%
До 50 дворів	-	-	4	33,3	-	-	-	
50–100 дворів	5	26,6	5	41,3	1+1*	33,3 (50,0)	1	66,7
100–150 дворів	7	40,0	2	16,6	1	66,7 (50,0)	1	33,3
150–200 дворів	4	26,6	1	8,3	-	-	-	
Понад 200	1	6,6	-	-	-	-	-	
Разом 32 (33)	17	100	12	100	2 (3)	100	2	100
Загальний % від 33 (34⁷¹) випадків	51,51 (50)		36,36 (35,29)		6,06 (8,82)		6,06 (5,88)	

⁶⁷ Там само. – Арк. 17.

⁶⁸ Там само. – Арк. 464.

⁶⁹ Там само. – Арк. 202.

⁷⁰ Там само. – Арк. 17, 59, 81, 97, 135, 180, 252, 394, 454, 522, 676, 794, 862, 934, 1259, 1282.

* В 1 парафії (91 двір) служили поруч три ієреї – два брати та син одного із них (Там само. – Арк. 275).

У 12 випадках (37,5%) на одній парафії служили батько та син⁷²; у двох парафіях – два брати⁷³; в одному випадку – зять і тесть⁷⁴ і ще в одному – дядько з племінником⁷⁵. В єдиній на всю Ніжинську протопопію парафії (91 двор), де одночасно служили три іереї, два іереї були рідними братами, а третій – 25-річний син старшого з них⁷⁶.

Порівняння цих даних з кількістю дворів у відповідних парафіях наштовхує на певну закономірність: 12⁷⁷ із 17⁷⁸ половинних іереїв, тобто, понад дві третини (70,58%), які не були родичами, служили при парафіях у 100 і більше дворів. Натомість 10⁷⁹ із 14⁸⁰ парафій (дві третини), в яких одночасно священнодіяли батько та син/зять, нараховували до 100 дворів. Зокрема, в 2-х парафіях було лишень по 34 та 23 двори⁸¹. Звернімо увагу, що вік іереїв у цих парафіях становив відповідно 60 і 30 років та 96 і 43 роки. Взагалі, в 11 випадках із цих 14⁸² (78,57%) іереїв-батько мав більше 50 років. Тож у даному випадку йшлося не про зайве дроблення парафій, а власне про передачу її іереєм похилого віку своєму синові, якого висвячували на допомогу батькові ще за його життя⁸³.

В усіх випадках, коли половинними настоятелями були брати/ братаничі, нагальної потреби подвоювати число іереїв не було (101, 68, 67 дворів)⁸⁴. Додамо сюди й церкву Святої Параскеви з села Талалаївка (91 двор), де одночасно служили три іереї – два брати та син старшого з них⁸⁵, тому далі для зручності підрахунків мова йтиме про чотири церкви, де служили іереї-брати. Вік старшого іерея у 3-х випадках⁸⁶ із 4-х був понад 50 років, причому в усіх цих випадках другий іереї-брат був молодшим як мінімум на 20 років (56/36, 56/34, 58/29 років)⁸⁷. Відповідно, можна теж говорити про намагання передати парафію у спадок, проте не синові, а молодшому братові. Щоправда, таких випадків було небагато.

⁷¹ 34 якщо рахувати парафію святої великомучениці Параскеви села Талалаївки (арк. 275), де служили одразу три іереї – два брати і син першого із них, як два випадки.

⁷² Там само. – Арк. 322, 420, 470, 502, 634, 670, 767, 684, 776, 816, 982, 839.

⁷³ Там само. – Арк. 738, 1309.

⁷⁴ Там само. – Арк. 160.

⁷⁵ Там само. – Арк. 651.

⁷⁶ Там само. – Арк. 275.

⁷⁷ Там само. – Арк. 17, 59, 81, 97, 135, 180, 252, 522, 794, 862, 1259, 1282.

⁷⁸ Там само. – Арк. 17, 59, 81, 97, 135, 180, 252, 394, 454, 522, 612, 794, 676, 862, 934, 1259, 1282.

⁷⁹ Там само. – Арк. 275, 322, 420, 470, 634, 670, 767, 776, 816, 839.

⁸⁰ Там само. – Арк. 160, 275, 322, 420, 470, 502, 634, 670, 684, 767, 776, 816, 839, 982.

⁸¹ Там само. – Арк. 420, 670.

⁸² Там само. – Арк. 275, 767, 839, 420, 470, 322, 816, 776, 684, 982, 670.

⁸³ До речі, сан іерея залишався за людиною пожиттєво (за рідкими винятками, коли за певні злочини священник міг бути розстриженим), у той час як право священнодіяти для осіб дуже поважного віку або тяжко хворих могло обмежуватись спеціальними указами із духовної консисторії. Таким чином у парафії проживало одразу два іереї, але священнодіяв лишень один із них (див. наприклад: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3661, арк. 6 зв.).

⁸⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 738, 1309, 651.

⁸⁵ Там само. – Арк. 275.

⁸⁶ Там само. – Арк. 275, 738, 1309.

⁸⁷ Там само. – Арк. 275, 738, 1309.

Отже, в 11⁸⁸ з 17 випадків (або у двох третинах), коли два священники були родичами, вони служили при малочисельних парафіях (до 100 дворів). У цьому випадку мова іде не про половинних ієреїв, а про настоятеля храму і молодого помічника, який, цілком можливо, міг утримуватись коштом ієрея-батька/тестя з перспективою посісти його місце після смерті. Тож утримання подібного «зайвого» ієрея не могло аж ніяк не позначитися на видатках парафіян і, відповідно, добробуті обох ієреїв.

Із 16 випадків, коли в парафії було два ієреї не родичі, у 8⁸⁹ випадках мінімальна вікова різниця між ними становила 20 років. Тож виникає спокуса пояснити появу другого ієрея намаганням старшого попа знайти собі помічника в особі молодшого ієрея. Лише в одному випадку (м. Олишевка, ц. Арх. Михайла) 57-річний ієрей Степан Романов Пригара був вдівцем і бездітним, тож появу в парафії 31-річного ієрея Андрія Ємельянова Шрамченка, очевидно, брата Ольшевського сотника⁹⁰ Івана Омеляновича Шрамченка, що був прихожанином того ж храму, можна пояснити намаганням чи то старого ієрея, чи громади потурбуватись про наступника на парафії⁹¹. В решті ж випадків прямо говорити про намагання старшого ієрея підшукати собі заміну не доводиться. Принаймні маємо певну невідповідність джерел із поширеною в історіографії тезою про традиції передачі парафії у спадок від батька до сина або зятя. Так, у шести випадках із восьми, де в парафії фіксуються два ієреї без явного родинного зв'язку та з доволі солідною різницею у віці, у старших ієреїв були «прямі спадкоємці» – сини та один зять⁹², причому деякі з них мали цілком достатній для посвяти у сан вік – 26, 23, 20, та 30 років⁹³. По логіці, аби зберегти місце для дітей, вони мали би найняти вікарія, а в нашому випадку мова йде про половинних ієреїв.

Говорячи про «цілком достатній для посвяти у сан вік», маємо на увазі саме практику, яка існувала в Київській митрополії у XVIII ст., – посвячувати в сан, не чекаючи передбачених святоотецькими правилами 30 років для ієрея та 25 для диякона (14 правило VI Вселенського (Трульського) собору)⁹⁴. Принаймні в Ніжинській протопопії у 1740 р. священнодіяли 11 ієреїв, які не досягли 30 років. Причому два наймолодші (25 та 23 роки) з них служили поруч із батьками⁹⁵,

⁸⁸ Там само. – Арк. 275, 322, 420, 470, 634, 767, 776, 816, 839, 651, 1309.

⁸⁹ Там само. – Арк. 17, 59, 135, 522, 612, 794, 862, 934.

⁹⁰ Нагадаю, що указом від 8 серпня 1734 р. заборонялось українським єпископам посвячувати в духовний сан вихідців із козацтва (ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 9. – С. 397–398 (№ 6614)); *Смолич И.* История Русской Церкви. 1700–1917. – Ч. I. – М., 1996. – С. 319 прим. 7.

⁹¹ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 794–795 зв. До речі, сам Степан Романов Пригара, очевидно, також був ієреем у першому поколінні, колишнім вихідцем із козаків, принаймні в цій парафії значаться ще кілька козачих дворів із таким же прізвищем (двори № 7, 23, 29, 48). Прикметно, що диякон цього храму – Григорій Нікітін Горич, схоже, також був сином місцевого козака Микити Петрова Горича (двір № 10) (Там само. – Арк. 796 зв., 799, 800, 803).

⁹² ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 59, 135, 522, 862, 1282, 81.

⁹³ Там само. – Арк. 59, 81, 135, 1282.

⁹⁴ Книга Правил Святих Апостолів, Вселенських і помісних соборів, і Святих Отців. – К., 2008. – С. 59.

⁹⁵ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 275, 502.

ще два – 28 та 29 років – допомагали на службі своїм тестям⁹⁶, два полу-парафіяльних (24 та 25 років) утримували вікаріїв⁹⁷, один 29-річний був ціло-парафіяльним, але при ньому служив 39-річний вікарій⁹⁸, а четверо (три 28-річні та один 29-річний) ієреїв були цілопарафіяльними і без вікарія⁹⁹. Звернімо увагу на останні випадки. У Київській митрополії зазвичай існувала практика: при посвяті в сан ієрея, який не досяг відповідного віку, накладати на нього заборону сповідувати парафіян (окрім крайньої потреби) до досягнення 30 років¹⁰⁰. Тож у парафіях, де служив один такий ієрей, очевидно, не обходилося без певних труднощів у наданні прихожанам треб.

Якщо поглянемо на вік посвячуваних у ієреї в Київській митрополії XVIII ст., то картина виявиться ще яскравіша. Впродовж березня 1735 – грудня 1737 років до Ніжинської протопопії в сан ієрея було посвячено 12 осіб¹⁰¹. Вік двох із них встановити не вдалося¹⁰². В решті ж випадків, 7 із 10 посвячених не мали 30 років (один мав 25 років, два – по 26, два – по 27, і два – по 28 років¹⁰³). У цей же період до Ніжинської протопопії у диякони було посвячено 5 осіб¹⁰⁴: двоє з них не досягли 25-річного віку (22 та 24 роки¹⁰⁵), а вік ще двох встановити не вдалося¹⁰⁶.

Простежимо тепер, у яких випадках до церкви наймали вікарія – найманого ієрея-помічника, який утримувався за рахунок виділення йому священиком, на чийй частині він служив, частки власного прибутку (зазвичай третину). В історіографії усталилась теза, що потреба у вікарії виникала, коли: 1) парафію очолював протопоп або намісник (тобто, настоятель храму був переобтяжений адміністративними функціями); 2) місцевий парох був занадто слабкий чи старий; 3) попадя-вдова намагалася таким чином зберегти місце настоятеля храму для своїх малолітніх дітей¹⁰⁷. М. Шпачинський стверджує, що вікарія могли наймати ієреї на власний розсуд без погодження¹⁰⁸ зазвичай на 8–10 років¹⁰⁹. Проте джерела, де йдеться про посвяту в сан, суперечать цій думці. Вікарія зазвичай висвячували до певної конкретної церкви і без уточнення терміну його

⁹⁶ Там само. – Арк. 160, 612.

⁹⁷ Там само. – Арк. 17, 522.

⁹⁸ Там само. – Арк. 1058.

⁹⁹ Там само. – Арк. 626, 849, 885, 634.

¹⁰⁰ Зразки таких заборон див.: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 269, арк. 23, 15, 23, 39, 71, 92, 98, 119 та ін.

¹⁰¹ Там само. – Спр. 49, арк. 3, 12, 12 зв, 16 зв, 21, 23, 24, 24 зв., 26 зв., 29, 40 (два записи).

¹⁰² Там само. – Арк. 24, 40.

¹⁰³ Там само. – Арк. 29, 12, 21, 23, 40, 24, 26 зв.; оп. 1015, спр. 5, арк. 883, 394, 360, 816, 1282, 794, 839.

¹⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 17, 22, 27 зв., 29, 33 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 22, 27 зв.

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 17, 33 зв.

¹⁰⁷ *Знаменский П.* Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 39; *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 396, 423; *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 296–299, 324–325.

¹⁰⁸ *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 299.

¹⁰⁹ Там само. – С. 296.

перебування на службі¹¹⁰. Тож проаналізуємо, при яких саме церквах служили вікарії (Табл. 5).

Всього в Ніжинській протопопії в 1740 р. при 16 церквах¹¹¹ (12 міських¹¹² та 3 сільських¹¹³) служило 17 вікаріїв (при церкві Івана Богослова в м. Ніжині поруч із двома половинними ієреями служило і два вікарії¹¹⁴). У містах чотири вікарії служили при трьох намісних церквах¹¹⁵. Чотири – при «малолітніх» ієреях (24, 25, 29, 28 років¹¹⁶). Важко сказати, яка причина була основною в утримуванні вікарія при Святотроїцькій церкві містечка Веркіївки – посада намісника старшого ієрея Іоана Леонтієва Косенського чи недостатній вік його сина-напарника Романа (23 роки)¹¹⁷. Також не зовсім зрозумілою видається причина утримування одразу двох вікаріїв при ніжинській намісничій церкві святого Іоана Богослова, адже там налічувалося лише 131, а напарником 62-річного намісника Василя Гаврилова Великошапкінна служив доволі молодий, але цілком повнолітній 34-річний ієрей Симеон Яковлев син Ушкалов¹¹⁸.

Таблиця 5.

Характеристика церков, при яких у 1740 р. служили вікарії

Арк.	Місто/ село	К-ть дворів	Вік ієреїв- настоятелів	Вік вікарія	Попада (вік)	діти попаді	Дата посвяти вікарія ¹¹⁹
1	2	3	4	5	6	7	8
59	місто	131	62 (намісник), 34	34, 30	-		
502	місто	190	50 (намісник), 23 (син намісника)	33	-		13.08.1737
1155	місто	304	(намісник 1)	(+)	-		
81	місто	173	50, 32	33	-		
97	місто	311	39, 37	31	-		

¹¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 21, 29 зв., 33 зв., 40; там само. – Спр. 269, арк. 14 зв. (наприклад, 26-річний зять покійного ієрея, був ще малолітнім, коли помер тесть, а його син ½ ієрей став цілопарафіяльним. Тож Василя Григорієва посвятили не в ½ ієрея, як заповідав покійний тесть, а у вікарія); там само. – Спр. 193, арк. 87, 95, тощо.

¹¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 17, 39, 59, 81, 97, 119, 160, 238, 480, 502, 522, 1038, 1058, 1112, 1155, 1351.

¹¹² Там само. – Арк. 17, 39, 59, 81, 97, 119, 160, 502, 522, 1038, 1058, 1155, 1351.

¹¹³ Там само. – Арк. 238, 480, 1112.

¹¹⁴ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 299; ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 59.

¹¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 59, 502, 1155.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 17, 160, 522, 1058.

¹¹⁷ Там само. – Арк. 502.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 59.

¹¹⁹ Дані взято із: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 33 зв., 29 зв., 21, 40.

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8
17	місто	198	50, 24 (син попаді)	50	60 (мати 2-го ієрея)	другий ієрей	
160	місто	146	45, 28 (зять)	38	-		16.05.1737
522	місто	189	48, 25	34	-		15.12.1736
1058	місто	117	29	39	49, 32	1) два сини 19 та 11 років; 2) син 8 років	
39	місто	162	58	49	-		
119	місто	178	66	30	-		
1038	місто	240	48	37	-		
1112	село	135	53	31	-		
480	село	110	31	53	-		
238	село	71	31	36	-		28.11.1737 (во ієрея)
1351	місто	271	-	47	56 (вдова-протопопша)	Син 28 років	

У трьох випадках по одному вікарію служило при доволі чисельних міських парафіях – 162, 178 та 240 дворів¹²⁰, та одній сільській (135 дворів)¹²¹, допомагаючи доволі літнім цілопарафіяльним ієреям (відповідно 58, 66, 48 та 51 рік). Є також два приклади, коли вікарій допомагав половинним ієреям в міських парафіях із значним числом дворів (173 та 311 дворів)¹²². Ще два вікарії допомагали в службі двом молодим (але повнолітнім – по 31 рік кожен) сільським ієреям при порівняно невеликих церквах (71 та 110 дворів)¹²³. Не виключено, що ці вікарії розпочали свою службу при відповідних церквах ще за попередніх настоятелів або за часів «малолітства» чинних у 1740 р. ієреїв. Принаймні, 36-річний вікарій Федір Кондратов син був посвячений до Святогеоргіївської парафії села Липового рогу ще у листопаді 1737 р., тобто за часів «малолітства» чи навіть до посвяти у сан чинного у 1740 р. 31-річного цілопарафіяльного настоятеля Федора Васильєва¹²⁴. У трьох інших випадках, де відома дата посвяти вікарія до відповідної парафії (м. Ніжин, церква Св. Василя Заградського, м. Веркіївка, церква Святої Трійці та церква Святого Миколая того ж містечка¹²⁵), у 1740 р. це були храми, де, окрім вікарія, служили два половинних ієрея, один із яких був «малолітнім» (відповідно 28, 23 та 25 років), тож на час

¹²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 39, 119, 1038.

¹²¹ Там само. – Арк. 1112.

¹²² Там само. – Арк. 81, 97.

¹²³ Там само. – Арк. 238, 480.

¹²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 40.

¹²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 160, 502, 522.

посвяти вікаріїв до цих церков (грудень 1736 – серпень 1737 рр.)¹²⁶ вони ще не могли бути висвяченими в сан. Тож не виключено, що потреба у вікаріях при цих церквах і виникла з огляду на перспективу майбутньої посвяти в ієрейський сан тоді ще малолітніх спадкоємців чинних священників (із трьох, два були прямими спадкоємцями старшого настоятеля храму (син і зять¹²⁷), родинні стосунки ієреїв у третій парафії встановити не вдалось). Лише в одному випадку єдиний ієрей-вікарій служив при церкві Архистратига Михаїла в містечку Бобровинці, якою відала вдова ніжинського протопопа Марія Лазарева Яворська, що явно тримала місце для свого 28-літнього сина¹²⁸.

Отже, посада вікарія при парафіяльних церквах Ніжинської протопопії не була особливо популярною. Лишень у 15,95% церков убачали потребу в послугах вікарія. В основному це були багатодвірні парафії (в 10¹²⁹ із 16 церков (62,5%) налічувалося понад 150 дворів, у 5 парафіях¹³⁰ (31,25%) – від 100 до 150 дворів). Звернімо увагу, що у всій Ніжинській протопопії в досліджуваний період було лише 15 церков¹³¹, приход яких перебільшував 150 дворів.

Лише в трьох церквах із 11, де були попаді-удовиці, служив вікарій. Окрім вищезгаданої церкви в містечку Боровинці, де вдова протопопа утримувала вікарія на третинній частині, щодо двох інших випадків немає підстав для твердження про ініціативу саме удовиць у справі найму вікарія та розрахунку з ним. В одному випадку попада була матір'ю «малолітнього» ієрея¹³², а в іншому про родинні зв'язки удовиці-попаді з ієреєм, що не досяг відповідного віку (29 років), можна лише здогадуватись¹³³. Цілком імовірно, що саме настоятель опікувався питанням вікарія. До речі, в парафії св. Варвари в с. Кропивна значаться лише вдова-попада з дітьми і дячок. Сповідний розпис з цієї парафії складав «священник надсмотрующий» (не вікарій!) з с. Талалаевка¹³⁴.

Наведені дані дещо розхитують поширену тезу про існування права спадкування сином (зятем) батьківської парафії, яке з метою закріплення відповідного місця за малолітніми синами у разі смерті батька-настоятеля храму підкріплювалось правом утримування попадею на третій частці покійного чоловіка вікарного ієрея. Наприклад, Микола Шпачинський про статус вікарія писав так: «Викарії являлись в приходе еще и тогда, когда умирал священник, оставив после себя в семействе сына или дочь. Последние в XVIII веке считались обыкновенно прямыми наследниками отца по приходу даже в том случае, когда они были малолетними. Поэтому, в случае смерти мужа, вдова священника подписывала викария, заключала с ним контракт, давала ему большею частью, поло-

¹²⁶ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 33 зв., 29 зв., 21.

¹²⁷ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 502, 160.

¹²⁸ Там само. – Арк. 1351.

¹²⁹ Там само. – Арк. 17, 39, 81, 97, 119, 502, 522, 1038, 1371, 1155.

¹³⁰ Там само. – Арк. 160, 59, 480, 1058, 112.

¹³¹ Там само. – Арк. 17, 39, 81, 97, 119, 502, 522, 954, 1038, 1155, 1196, 1224, 1282, 1351.

¹³² Там само. – Арк. 17.

¹³³ Там само. – Арк. 1058.

¹³⁴ Там само. – Арк. 175.

вину своїх доходів и держала его у себя в таком же послушании, как и протопоп или наместник...»¹³⁵.

Тож розглянемо детальніше право на спадкування парафії та утримування батьківської частки до повноліття синів вдовою попадею. Як уже зазначалось, усього в Ніжинській протопопії у 1740 р. при 11 церквах було 12 попівських удів¹³⁶, однак існує ще вісім згадок про матір чинного ієрея¹³⁷ та одна – про бабу¹³⁸ без помітки, що вони є вдовиці-попаді. Також є згадки про батька чинного ієрея (але недуховного сану)¹³⁹. Всі ці непрямі свідчення підтверджують, що відсутність приписки «вдовая попадя» біля імені матері священника з великою долею ймовірності означало, що її чоловік не був священником. Із 12 попівських удів лише одна – вже згадувана протопопша Марія Лазарева Яворська – була повноправною господинею у парафії з 271 двором, оскільки єдиним ієреєм у цій парафії був 47-річний вікарій, у той час як при протопопші жив її 28-річний син (без будь-якого церковного звання)¹⁴⁰. Також у парафії св. Варвари в с. Кропивна значаться лишень удова-попадя з дітьми (старшому синові було 19 років), та «священник надсмотрующий» (не вікарій!) з іншої парафії (с. Талалаївка)¹⁴¹. Напевне, батько-священник незадовго до того помер, бо попадя ще не встигла підшукати вікарія, як і не встигли прислати нового ієрея з митрополії. Наглядач, як правило, призначався протопопом чи хрестовим намісником до парафії, яка раптово лишилась без пастиря (помер чи кудись зник), про що негайно присилали рапорт до консисторії¹⁴².

Дещо складніша ситуація з парафією церкви Різдва Христова на 117 дворів у містечку Кобижча. В ній служили 29-річний ієрей Фома Платонов син Клофа, 39-річний вікарій та дві удовиці-попаді: 49-річна Агафія Єфремова (двір № 5), що мала двох неповнолітніх синів (19 та 11 років), та 41-річна Агафія Іванова, що ростила єдиного 8-літнього сина (двір № 6). Тож лишається відкритим питання, хто саме тримав вікарія – одна з двох попівських удів чи ієрей з огляду на заборону сповідувати до досягнення ним 30-річного віку. Є спокуса

¹³⁵ Шпагинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 298. Подібну точку зору висловлював і Е. Крижановський: «В 18-м столетии наследственность была общим народным интересом, за который стояла громада, дворянство и все классы общества. Как только умирал священник, сын его (если их несколько, то – старший), кто бы он ни был – священник ли другого прихода, дьякон, дьячек, ученик латинских школ, ремесленник, простой селянин и под., тотчас безпрекословно овладевал парафією, и если имел законные лета (30), отправлялся в кафедру архиерейскую за рукоположением, если же не имел полных лет, то, до окончания их, отдавал парохью в аренду другому, безместному священнику, который именовался его вікарієм и по достижении наследником совершеннолетия, оставлял свое место» (Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 423).

¹³⁶ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 17, 175, 384, 428, 434, 442, 542, 849, 885, 1058 (дві), 1351.

¹³⁷ Там само. – Арк. 1224, 1259, 1309, 716, 738, 626, 1072, 1088.

¹³⁸ Там само. – Арк. 522.

¹³⁹ Там само. – Арк. 612, 464.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 1351.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 175.

¹⁴² Див. рапорти про смерть ієреїв: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 2459, арк. 3, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 19, 20, 22, 23.

розглядати Агафію Єфремову як матір 29-річного настоятеля церкви (41-річна Агафія Іванова занадто для цього молода). Тоді можна було б логічно пояснити, чому в такій доволі чисельній парафії священнодіяв лишень один «малолітній» ієрей (за умови, що він був посвячений у сан «в помощь отцу своему», у 1740 р. уже покійному). Але таке припущення досить непевне, адже Агафія Єфремова мешкала в дворі № 5, а батьків священнослужителів, як правило, записували в одному дворі з дітьми. У будь-якому випадку, в цій парафії діти принаймні однієї з удовиць втрачали прямі права на батьківську парафію.

Єдиний випадок, де достеменно син успадкував батьківську парафію – Свято-дмитрівська парафія села Кукшина¹⁴³, та ще у двох парафіях удова-попада записана в тому ж дворі, що і священник, одразу після переліку членів його сім'ї, що з великою долею ймовірності вказує на те, що вона була матір'ю чинного ієрея¹⁴⁴. Окрім того, зустрічається згадка про вдову-попадю, матір 20-річного дячка¹⁴⁵, а також, схоже, про сестру 50-річного пономаря (обоє були одного віку, проживали в одному дворі та мали по-батькові Васильович/Василівна)¹⁴⁶, хоч і не виключено, що могло йтися про збіг.

У парафії церкви Івана Богослова села Мартинівки 68-річна, схоже, бездітна удова-попада навіть не потрапила до числа духовних осіб у підсумковій таблиці з парафії¹⁴⁷. Отже, питання про право дітей священників на спадкування батьківської парафії досить сумнівне.

Якщо проаналізувати місця (сан) в церковному клірі синів/зятів чинних та покійних ієреїв-настоятелів храму, то помітна певна закономірність. Із 57 парафій, де служив один цілопарафіяльний ієрей (у тому числі з вікаріями), лише у двох випадках (парафії с. Дреймайлівки, церква св. Пророка Іллі¹⁴⁸, та с. Свариговки, ц. Успіння Богородиці¹⁴⁹) напевно можна сказати, що чинні ієреї успадкували свої місця від покійних батьків. Принаймні, в одному дворі з ієреями проживали удовиці-попаді, діти яких, як і ієреї-домогосподарі, називалися по-батькові відповідно Григоровичами та Михайловичами. Ще в трьох випадках¹⁵⁰ можемо говорити про успадкування чинним ієреєм парафії від покійного батька з певною долею сумніву, хоч на користь свідчить присутність в їх дворах по-півських вдів, можливо матерів ієреїв.

Із 57 парафій, де служив один ієрей, у семи священників були сини підліткового віку¹⁵¹ – 12¹⁵², 14¹⁵³ (по два випадки) та 19 років (три випадки¹⁵⁴), ще

¹⁴³ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 849.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 384, 883.

¹⁴⁵ Там само. – Арк. 434.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 442.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 384, 393.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 542.

¹⁴⁹ Там само. – Арк. 434.

¹⁵⁰ Там само. – Арк. 384, 849, 883.

¹⁵¹ Сини священників, молодші 12-ти років узагалі нами не розглядаються, оскільки вони були занадто юними для несення будь-якої служби при храмі, а їх батьки занадто молодими, щоб починати турбуватися про спадкоємця.

¹⁵² Там само. – Арк. 332, 1112.

¹⁵³ Там само. – Арк. 119, 602.

чотири іереї мали достатньо дорослих синів (22¹⁵⁵, 24¹⁵⁶, 26¹⁵⁷ і 29¹⁵⁸ років), які не несли жодної служби при храмі. Також без обов'язків при храмі лишались повнолітні брати (17, 24, 28, 30, 37 років¹⁵⁹) п'яти іереїв. Усі вони, за винятком двох осіб 30-ти та 37-ми років, були «малолітніми» для посвяти в сан (тобто, менше 30-ти років), та жили в невеликих парафіях (у 4-х випадках – налічувалося менше 50 дворів, у 4-х – від 50 до 87 дворів, окрім уже згадуваної парафії Вознесіння Господня з села Макіївки, де було 216 дворів¹⁶⁰). Служили при цих церквах порівняно молоді іереї – 32–52 роки (8 випадків із 9, або 88,8%), – та один 63-річний іереї¹⁶¹, тож, очевидно, вони і не поспішали (або не мали на це згоди громади та духовних властей, а у випадку з братами, мабуть, і не були зацікавлені) потурбуватись про передачу парафії у спадок синові/братові за-далегідь. Більше того, у двох парафіях без духовної служби залишились хоча і повнолітні, але молодші сини іерея (24 та 29 років), у той час як їх старші брати (відповідно 35 та 31 рік) були дячками при тих же церквах¹⁶². Ще у двох парафіях 19-літні сини іереїв лишались без духовної служби, в той час як функції дячка при церкві виконували їхні рідні дядьки, тобто брати чинного іерея більш поважного віку (64 та 25 років)¹⁶³. Також у парафії Воскресіння Господня села Переяславки (70 дворів) поруч із 52-річним батьком-іереєм служили 20-річний син Василь як дячок та 17-річний син Стефан як псаломщик¹⁶⁴. Тобто, сім'я іерея, за винятком пономаря, виконувала всі клірошанські функції при церкві. В церкві Успіння Богородиці села Свариговки (51 двір) функції дячка і псаломщика також виконували два рідні брати – Гаврило та Константин Михайлові, сини удови-попаді та, схоже, молодші брати чинного іерея Кирила Михайлова¹⁶⁵.

Подібні ж приклади можна простежити і в парафіях, де служили поруч два іереї-родичі. З 37 іереїв-родичів, які служили при 18 церквах, у 8 були дорослі сини (14, 16, 18, 19, 22, два по 23, 29 і 21, і навіть 65 років)¹⁶⁶, які не несли жодної служби при храмі. Також незадіяними на церковній службі лишались шість цілком дорослих (25, 30, 33, 40, два по 47 років¹⁶⁷) іереївських братів. Ще чотири цілком повнолітні сини (20, 24, 33, 37 років¹⁶⁸) та один 57-річний зять¹⁶⁹ несли дяківську службу при церквах своїх батьків, які служили поруч зі

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 292, 352, 406.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 150.

¹⁵⁶ Там само. – Арк. 666.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 1140.

¹⁵⁸ Там само. – Арк. 946.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 542, 368, 602, 954, 1098.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 1098.

¹⁶¹ Там само. – Арк. 946.

¹⁶² Там само. – Арк. 666, 946.

¹⁶³ Там само. – Арк. 292, 352.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 338.

¹⁶⁵ Там само. – Арк. 434.

¹⁶⁶ Там само. – Арк. 776, 982, 839, 816, 275, 470, 738, 670.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 738, 651, 160, 612, 275, 1309.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 420, 634, 839, 322.

¹⁶⁹ Там само. – Арк. 684.

старшими синами. У двох парафіях, окрім двох синів – ієрея та дячка – третій син, наймолодший, виконував обов'язки псаломщика тієї ж церкви¹⁷⁰. А в парафії села Стодол церкви Різдва Богородиці третій, наймолодший син (19 років) старшого ієрея, взагалі не займав будь-яких церковних посад, у той час як два старших були священником (31 рік) та дячком (33 роки) при батьківській церкві¹⁷¹. Подібну картину спостерігаємо і на прикладі парафії Великомучениці Параскеви села Талалаївка¹⁷², де два брати (56 та 36 років) були ієреями, третій брат – середній (52 роки) – був дячком, а ще один середній брат (47 років) та молодший син (23 роки) старшого ієрея (старший 25-річний син також був ієреєм того ж приходу) лишилися без будь-якої церковної служби – занадто великою була їхня родина для порівняно невеличкої (91 двор) парафії. Нагадаю, що згідно з Додатком до Духовного регламенту «О правилах причта церковного и чина монашеского» (ст. 27) – сини духовенства могли бути причетниками лише зі згоди громади і лише 1 син із сім'ї¹⁷³.

Із 16 парафій, де родинні стосунки поміж половинними ієреями не простежуються, відомо лише два випадки, коли члени сім'ї ієрея несли клірошанську службу. В одному випадку син попа був дячком¹⁷⁴, в іншому – два брати половинного ієрея виконували при тій же церкві обов'язки дячка і псаломщика¹⁷⁵.

Звернімо увагу на випадки, коли ієрей був молодшим за свого брата-дячка (дячок 40 р. – ієрей 35, дячок 45 – ієрей 41, дячок 53 – ієрей 38, дячок 33 – ієрей 31 рік)¹⁷⁶, або старший брат взагалі лишився без церковної посади (ієрей 47 роки, брат – 65, ієрей 36 років, брат – 47)¹⁷⁷. В одному випадку рідний брат (45 років) половинного ієрея (32 роки) був дияконом¹⁷⁸. Тож навіть за умови успадкування батьківської парафії не обов'язково йшлося про старшого сина¹⁷⁹. А, з іншого боку, священники, особливо малодвірних парафій, при першій же нагоді намагалися прилаштувати своїх синів при церкві на будь-яку службу, аби лише уникнути переведення їх до податного стану. Нагадаю, що указом 1722 р. усе духовенство, що дійсно перебувало на службі, включаючи нижчих кліриків недуховного походження разом із їх родинами, звільнялися від подушного

¹⁷⁰ Там само. – Арк.420, 322.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 839.

¹⁷² Там само. – Арк. 275.

¹⁷³ 6. Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского // Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого / Составил В.Н. Бенешевич. – Вып. II. – Пг., 1914. – С. 175 (статья 27).

¹⁷⁴ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 934.

¹⁷⁵ Там само. – Арк. 180.

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 428, 596, 684, 839.

¹⁷⁷ Там само. – Арк. 670, 275.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 651.

¹⁷⁹ Подібних же висновків дійшов і М. Яременко на прикладі Глухівської протопопії 1770 р. (Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 7. – К., 2008. – С. 295), заперечуючи твердження Е. Крижанівського про передачу парафії батьком-ієреєм своєму старшому синові чи зятеві (Крижанівський Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 408, 423–425).

податку¹⁸⁰. Тож священики, не маючи змоги замолоду висвятити старшого сина до малодвірної парафії на іерея, намагались їх прилаштувати на посаду дячка чи псаломщика, де вони, скоріше за все, і перебували решту свого життя.

Розглянемо тепер, скільки всього іереївських синів служили дячками та псаломщиками при батьківських церквах (Табл. 6). Із 57 церков, де служив один іереї, у шести випадках¹⁸¹ дячком був один із синів священика. При чотирьох парафіях¹⁸² з шести числилось до 50 дворів, та при двох парафіях – 70 і 73 двори¹⁸³. Тобто, всі ці церкви були малодвірними. Ще при семи церквах дячком служив брат іерея¹⁸⁴, по одному випадку – брат дружини іерея¹⁸⁵, син удовиці-попаді¹⁸⁶ та батько чинного іерея¹⁸⁷. Всі ці 10 парафій були малодвірними – до 50 дворів. Тобто, з 21 церкви з числом дворів до 50 при 14 церквах (2/3) дячками були члени сім'ї чинного іерея. Таким же чином з 17 парафій із кількома іереями-родичами при 5 (майже третині – 29,41%) малодвірних (від 34 до 105 дворів) парафій дячками були також члени сімей іереїв¹⁸⁸.

Таблиця 6.

Діти іереїв та їх причетність до церковного кліру

Церкву очолює	Всього церков	Іереї син/зять попа/попаді	Інші родичі – іереї	Дорослі діти/зять чинного іерея без сану	Інші родичі іерея без сану	Діти диякони	Дячки – сини	Брати – дячки	Діти – псаломщики	Діти попаді/бувшого іерея без сану
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1 іереї	57	4	-	11	5	1 ¹⁸⁹	6	10	2	3
%	100	7,01	0	19,29	8,77	1,75	10,52	17,54	3,50	5,26
2 іереї-родичі	18 ¹⁹⁰	14	4	9	5	1	5	1	2	-
%	100	77,77	22,22	50,00	27,77	5,55	27,77	5,55	11,11	0
2 іерея чужі	17	-	-	10	-	-	1	1	1 (брат)	1

¹⁸⁰ ПСПр. – Т. I. – № 153 (ст. 300); ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 6. – С. 1 (№ 3481), 119–120 (№ 3492), 524 (№ 3932), 720 (№ 4035); ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 7. – С. 32–33 (№ 4186); «З цього часу вони склали дідичний упривілейований духовний стан» (Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. – С. 11).

¹⁸¹ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 338, 666, 1006, 901, 434, 946.

¹⁸² Там само. – Арк. 666, 1006, 434, 946.

¹⁸³ Там само. – Арк. 338, 901.

¹⁸⁴ Там само. – Арк. 292, 352, 376, 464, 596, 626, 1012.

¹⁸⁵ Там само. – Арк. 428.

¹⁸⁶ Там само. – Арк. 434.

¹⁸⁷ Там само. – Арк. 346.

¹⁸⁸ Там само. – Арк. 322, 420, 634, 684, 839.

¹⁸⁹ Там само. – Арк. 702 – внук колишнього іерея.

¹⁹⁰ Для зручності, парафію Великомучениці Параскеви з села Талалаївка, де служили два брати та син одного з них, рахуємо як два випадки: батько й син та два брати (Там само. – Арк. 275).

Закінчення таблиці 6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
%	100	0	0	58,82	0	0	5,88	5,88	5,88	5,88
Вдова попада (без іерея)	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2

Як уже згадувалось, зафіксовано лише два випадки, коли дячками ставали родичі половинного іерея, який служив поруч із чужим йому напарником – один син¹⁹¹, та один брат¹⁹². Обидві парафії порівняно невеликі (відповідно 84 та 118 дворів), хоча половинні іереї, родинні зв'язки поміж якими не простежуються, служили, як правило, при багатодвірних парафіях. Отже, всі 24 дячки, родичі іереїв, служили при малодвірних парафіях. Із них 16 (66,67%) – при парафіях до 50 дворів, 6 (25%) – від 50 до 100 дворів, та 2 (8,33%) – трохи більше ста (105 та 118 дворів). Таким чином, приходимо до висновку, що іереї могли посадити сина дячком тільки при невеличких парафіях, в яких вони були цілопарафіяльними, або там, де їхніми напарниками були родичі. Це було економічно вигідно для невеличкого приходу.

Подібна ж ситуація простежується і на прикладі псаломщиків. Щоправда, псаломщиків, вихідців із іерейських родин, було набагато менше, аніж дячків, а саме у п'яти випадків. Із них три були синами настоятеля церкви¹⁹³, один – син удовиці-попаді¹⁹⁴, ще один – брат половинного іерея¹⁹⁵. Всі вони служили при церквах, що обслуговували від 34 до 118 дворів¹⁹⁶. Вище говорилося про три десятки іерейських синів, що не несли при церкві жодних повинностей, хоча і були достатньо дорослими для посади псаломщика (є приклади, коли псаломщиками служили підлітки 13–15 років¹⁹⁷). Безумовно, в першу чергу це пояснюється тим, що далеко не всі іерейські сини мали відповідні природні дані (гарний голос і музичний слух). З іншого боку, схоже, посада псаломщика не давала гарантій постійних прибутків, звільнення від податку, тощо. Та і сама ця служба була радше привілеєм для молодшої особи (відомо лише 6 випадків псаломщиків у віці 40 (два¹⁹⁸) і більше (51¹⁹⁹, 56²⁰⁰, 57²⁰¹, 70²⁰²)) років. Тож, схоже, іереї не поспішали влаштовувати своїх синів на відповідні посади при своїй церкві.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 934.

¹⁹² Там само. – Арк. 180.

¹⁹³ Там само. – Арк. 338, 322, 420.

¹⁹⁴ Там само. – Арк. 434.

¹⁹⁵ Там само. – Арк. 180.

¹⁹⁶ Там само. – Арк. 420, 180.

¹⁹⁷ Там само. – Арк. 454, 816, 1112, 1140, 1282, 1339.

¹⁹⁸ Там само. – Арк. 794, 1112.

¹⁹⁹ Там само. – Арк. 1224.

²⁰⁰ Там само. – Арк. 1309.

²⁰¹ Там само. – Арк. 57.

²⁰² Там само. – Арк. 1196.

Сан **диякона** був перехідним на шляху до отримання посади ієрея. Всі через нього проходили, однак мало хто з ієрейських синів затримувався на цьому етапі надовго. Зазвичай за 1–10 днів до посвяти у сан ієрея кандидата посвячували у диякони²⁰³.

Зафіксовано лише два випадки, коли дияконом був родич ієрея: в одному – це був старший брат обох половинних ієреїв²⁰⁴, а в іншому – внук покійного ієрея, чий син так і лишився без будь-якого сану чи служби при церкві²⁰⁵. Ці дані не узгоджуються із твердженням М. Шачинського про те, що диякони вважалися в парафії «людьми совершенно лишними», тож у випадках, де священники погоджувались утримувати диякона, йшлося зазвичай про їхніх родичів – синів або зятів, яким у майбутньому ієрей планував передати свою парафію²⁰⁶.

Взагалі у Ніжинській протопопії в 1740 р. при 14 церквах²⁰⁷ служило 15 дияконів²⁰⁸: 11 (73,3%) перебували при міських церквах, 4 (26,7%) – при сільських. Тобто, лише 6,06% сільських парафій та 35,7% міських мали диякона. У переважній більшості це були доволі великі парафії. 8 із 14 парафій (або 57,7%), де був диякон, обслуговували по 100 і більше дворів²⁰⁹, 5 (трохи більше третини – 35,71%) – від 50 до 100 дворів²¹⁰, і лишень одна Святомиколаївська парафія з села Зінків на своїх 38 дворах утримувала окрім ієрея ще й 56-річного диякона²¹¹. Характерно, що жодних родинних стосунків поміж ієреєм та дияконом у цій парафії не простежується, як і не фіксується особливо знатних (і, отже, заможних) прихожан. Узагалі знатні парафіяни (полкова та сотенна старшина) мешкали зазвичай при великих міських парафіях²¹². Натомість чотири²¹³ з шести малодвірних (до 100 дворів) парафій, які утримували диякона, були сільськими. І лише при одній міській церкві (88 дворів) із шести малодвірних можна зауважити присутність знатних осіб²¹⁴. Тож, гадаю, усталене в літературі твердження, що диякони часто були при тих церквах, де жили знатні особи, які їх і

²⁰³ Приклади див.: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 193, арк. 68 зв., 60 зв., 86, 92 зв. та ін. Тут ми мусимо не погодитись із твердженням М. Яременко, що «шлях між першим та другим рівнями священства серед білого духовенства відрізнявся за тривалістю походження від дороги їхніх «колег»-чорноризців, де він, як видається, був коротшим, інколи – помітно (від кількох днів до кількох місяців)» (*Яременко М.* Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії ... – С. 292).

²⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 652.

²⁰⁵ Там само. – Арк. 702.

²⁰⁶ *Шачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 309, 311.

²⁰⁷ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2, 17, 59, 97, 302, 558, 588, 652, 702, 776, 794, 1155, 1196, 1224.

²⁰⁸ При ніжинській Святомикульській соборній (вона ж протопопська) церкві служило одразу два диякони (Там само. – Арк. 2).

²⁰⁹ Там само. – Арк. 2, 59, 794, 17, 1196, 1224, 97, 1155.

²¹⁰ Там само. – Арк. 302, 558, 652, 702, 776.

²¹¹ Там само. – Арк. 588.

²¹² Там само. – Арк. 2, 17, 59, 97, 302, 794, 1155, 1196, 1224.

²¹³ Там само. – Арк. 558, 588, 652, 702, 776.

²¹⁴ Там само. – Арк. 302.

утримували²¹⁵, вимагає перегляду, адже з 26 парафій²¹⁶, де до числа прихожан належали знатні особи, лише у 9 випадках (34,61%) були диякони²¹⁷.

Серед 14 церков, де служили диякони – одна соборна в м. Ніжин, вона ж протопопська²¹⁸, дві намісні²¹⁹ та одна соборна в м. Носів²²⁰. Прикметно, що намісна Святотроїцька церква в містечку Веркіївці (190 дворів) не утримувала диякона, хоча при ній служили два ієреї²²¹. Тож мусимо погодитись, що диякони були переважно в містах, при великих церквах²²², хоча і не без винятків.

Спробуємо подивитись на дияконську службу як можливий етап в отриманні у майбутньому парафії²²³. У цьому випадку вік дияконів мав би коливатись у межах від дозволених святоотецькими правилами 25 років і до достатніх для посвяти в сан ієрейства 30 років, або ледве перевищувати їх з огляду на те, що далеко не одразу по досягненні кандидатом певного віку з'являлося місце при церкві. Проте ця гіпотеза не підтверджується джерелами. З 12 дияконів, чий вік відомий²²⁴, два (16,7%) мали лише по 23 роки²²⁵, тобто були молодшими від усталеного канонічно віку, три (25%) мали від 25 до 30 років (26, і два по 27 років²²⁶), три (25%) перебували у віці від 30 до 45 років (31, 32, 45²²⁷) – вік «очікування» можливої вакансії ієрея, та 4 особи (33,3%) у віці понад 50 років (51, 56, 57, 60, 73 роки²²⁸), тобто без перспектив подальшого росту. Жодної кореляції поміж віком дияконів і кількістю дворів, а чи родинними стосунками поміж священнослужителями парафії не простежується. Як уже згадувалось, лише два диякони, які служили при сільських малодвірних церквах, були родичами ієреїв²²⁹, однак шанси посісти місце священника у них були мінімальними. Тож, якщо особа з якихось причин «затримувалась» у сані диякона, або ж висвячувалась саме на диякона, а не в надії отримати ієрейство, то лишалась на цій посаді, схоже, назавжди.

²¹⁵ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 310; Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 397; Левитский О. Юсаф Кроковський, Митрополит Київський // Полтавські епархіальні ведомости. Часть неофіційна. – 1890. – № 3 (1 февраля). – С. 116.

²¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2, 17, 39, 59, 97, 119, 150, 307, 434, 442, 470, 480, 522, 684, 794, 946, 1038, 1112, 1140, 1155, 1224, 1259, 1282, 1309, 1339.

²¹⁷ Там само. – Арк. 2, 17, 59, 97, 302, 794, 1155, 1196, 1224.

²¹⁸ Там само. – Арк. 2.

²¹⁹ Там само. – Арк. 59, 1155.

²²⁰ Там само. – Арк. 1196.

²²¹ Там само. – Арк. 502.

²²² Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії ... – С. 275.

²²³ «Если кто поступал в дияконы, то только тогда, когда он рассчитывал двинуться дальше на пути к получению священства» (Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 311).

²²⁴ У двох розписах дані про вік дияконів не збереглися (ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2, 1155).

²²⁵ Там само. – Арк. 307, 794.

²²⁶ Там само. – Арк. 1196, 702, 1224.

²²⁷ Там само. – Арк. 97, 776, 652.

²²⁸ Там само. – Арк. 17, 588, 59, 558.

²²⁹ Там само. – Арк. 652, 702.

Неодмінною складовою всіх причтів були **дячки**. В нашому джерелі чітко фіксується наявність 94 дячків при 91 церкві. Зазвичай дячок при церкві був один²³⁰, хоча траплялися і винятки. При Святомиколаївській церкві містечка Носівка (157 дворів та 2 іерея) їх служило одразу двоє²³¹. У сповідному розписі двох церков дячок як окрема особа не зазначається, але їх пораховано серед духовних осіб у підсумковій таблиці²³². Є приклади, коли в самому розписі згадується один дячок, а в підсумковій таблиці до числа дячків додавали ще одного-двох родичів священнослужителів, які, згідно з попереднім списком, не виконували жодних повинностей при церкві²³³. З урахуванням цих «дописок» загальна кількість дячків при церквах Ніжинської протопопії 1740 р. збільшилася до 106 осіб. Тож, схоже, що частина дітей/родичів іереїв зараховувалися до рубрики «дячки, псаломщики, пономари», аби зберегти за ними статус «духовних осіб», оскільки, з огляду на не зовсім юний вік, вони не підпадали під категорію дітей духовних осіб. Безпосередньо функції дячків із числа дітей та родичів священників виконували лише згадані вище 24 особи, що становило 25,5% від загального числа дячків (94 осіб) при Ніжинській протопопії.

На всю протопопію є лише дві згадки²³⁴ про піддячих (тобто, помічників дяка), одним з яких був 22-річний син іерея, що служив поруч зі старшим дячком (42 роки), причому родинні зв'язки старшого дячка з іереєм не простежуються²³⁵. Сам факт виокремлення піддячих в особну групу ще раз переконує, що «доданих» до числа дячків осіб із підсумкових таблиць не слід прямо розглядати як дячків.

І лише одна Святвовведенська церква м. Ніжин (46 дворів) обходилась без послуг дячка, як, між іншим, і без псаломщика, паламаря та будь-яких інших церковних причетників. Усі духовні особи, приписані до цієї церкви, обмежувалися 52-річним іереєм, його дружиною, дочкою та 22-річним зятем²³⁶. Першим прихожанином цієї церкви уписаний Андрій Василіів син Володковський, полковий осавул із сім'єю²³⁷, що засвідчує відсутність кореляції між наявністю знатних прихожан і чисельністю кліру в парафіях.

Коротко зупинюся ще на одній усталеній тезі, яка, проте, не витримує перевірки джерелами. Аналізуючи склад церковних причтів Глухівської протопопії

²³⁰ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 399. У старій літературі навіть зустрічається твердження, що «при одной церкви могло быть два и даже три священника, но всегда был один только дякъ, избранный громадою за *добрый гласъ* (виділено в джерелі. – О.Р.), за надлежащее знаніе службъ церковныхъ и уменье вести ихъ благолепно и благочинно» (*Житецкій П.* Мысли о народных малорусских думах П. Житецкаго. – К., 1893. – С. 40).

²³¹ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 1282.

²³² Там само. – Арк. 39, 634.

²³³ Там само. – Арк. 588 (додано одразу аж три особи – внуки попа та син дякона); 901 (додано 2 особи – сина попа та брата дячка); 652, 738, 767, 954, 1098 (додано по одному брату іереїв); 676 (брат дячка); 684 (син дячка); 702 та 1339 (сини пономаря); 1224 (брат пономаря).

²³⁴ Там само. – Арк. 202, 901.

²³⁵ Там само. – Арк. 901.

²³⁶ Там само. – Арк. 150.

²³⁷ Там само. – Арк. 150 зв.

за 1770 р., часто згадуваний у цій роботі М. Яременко звернув увагу на хибність думки про те, що «как всеобщий «попыхач» дяк, разумеется, редко обзаводился семьей, а предпочитал оставаться холостяком и не устраивать хозяйства»²³⁸. Адже, за його даними, із 44 дячків лише 7 осіб були неодруженими²³⁹. Дані з Ніжинської протопопії за 1740 рік підтверджують дослідження М. Яременка: дві третини дячків мали сім'ї (60 випадків²⁴⁰) або були удівцями (3 випадки²⁴¹, у двох з яких були діти). Решта – 30 випадків – були неодруженими; переважна більшість із них (26 осіб, що становить 86,6%) – молодики у віці від 20 до 33 років²⁴². І лише чотири особи з тих дячків, які не мали сім'ї, були у віці 36, 40, 43 та 70 років²⁴³. Дані про сімейний статус одного дячка²⁴⁴ відсутні через пошкодження джерела.

Хрестоматійною стала теза про те, що дячок був главою кліросу і очолював **школи**²⁴⁵, які існували при всіх церквах²⁴⁶. Учнями цих шкіл були хлопчики, найчастіше сироти, які жили при школі²⁴⁷, допомагали дячку в службі при церкві²⁴⁸, та одночасно навчались у нього необхідної для участі у богослужіннях грамоти²⁴⁹.

²³⁸ *Левитский П.* Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1890. – № 3 (1 февраля). – Часть неофиц. – С. 117; Про переважання серед дячків у силу незavidності їх соціально положення неодружених чоловіків писав також П. Знаменський (*Знаменский П.* Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 36).

²³⁹ *Яременко М.* Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії ... – С. 290.

²⁴⁰ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2, 17, 59, 97, 224, 252, 276, 292, 300, 307, 322, 332, 346, 352, 360, 368, 376, 384, 394, 406, 420, 428, 434, 454, 470, 496, 542, 558, 578, 588, 595, 602, 612, 626, 634, 666, 670, 676, 684, 716, 776, 839, 849, 883, 889, 901, 913, 934, 982, 1038, 1058, 1072, 1098, 1282, 1321, 1333, 1339, 1351.

²⁴¹ Там само. – Арк. 160, 862, 1140.

²⁴² Там само. – Арк. 81, 119, 135, 180, 202, 238, 338, 442, 464, 480, 502, 522, 652, 702, 738, 768, 816, 946, 954, 1006, 1022, 1088, 1196, 1224, 1259, 1309.

²⁴³ Там само. – Арк. 794, 1112, 1012, 175.

²⁴⁴ Там само. – Арк. 1154.

²⁴⁵ «Во главе церковнослужителей стоял дячок, а за ним пономарь. Дячок был главою целого клироса, который почти всегда (до половины XVIII века) был полон разными причетниками или церковниками, по стародавнему обычаю собиравшимися около дячка и составлявшими как бы “капеллу” его. Эта Капелла в которой главным образом директором (“паном дерехтором” и “бакаляром”) был дячок, наполнялась по преимуществу бедными детьми, сиротами, которых отдавали родственники дячку “в науку”; эти сироты проходили у дяка курс грамоты в школе, а в церкви практически приучались к порядку богослужения и помогали дячку в клиросном пении и чтении. Дячок был их главою, начальником; но его роль, все его значение в приходе почти этим только и ограничивалось» (*Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могиланский. – С. 312); *Житецкий П.* Мысли о народных малорусских думках П. Житецкого. – К., 1893. – С. 39.

²⁴⁶ *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. Юно-русский литературно-ученый вестник. – СПб., 1862. – Май (№5). – С. 87; *Левецкий Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. К., 1902. – С. 280.

²⁴⁷ «Школа, казали тоді, усяким мандрівникам є вільне помешкання: там проживав і дяк, там проживали і молодики – учні, котрі не мали пристановища» (*Багалій Д.* Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 191).

²⁴⁸ «...При каждой приходской церкви обучались по несколько мальчиков, почти исключительно из безприютных сирот, и потом навсегда приючивали их при церкви, поручая им

У нашому джерелі термін «школьники» вжито лишень один раз²⁵⁰. Тому виникає питання, чому мешканці шкіл, які буцімто існували при всіх церквах, не потрапили до сповідного розпису Ніжинської протопопії? Перше пояснення, що це були діти-підлітки, які не сплачували податків і не становили окремої соціальної групи населення. Але до сповідного розпису записувалися всі мешканці парафії, включаючи немовлят, найманих слуг та жебраків, що мешкали в богодільнях. Тож, якщо «школьники» були сиротами чи прийшлими, що жили при церкві (в будинку школи), то мали би фіксуватися в розписі. Тим більше, що «школьники» як окрема категорія духовних осіб згадуються в сповідних розписах з інших духовних правлінь (про це далі). За даними А. Лазаревського, в Ніжинському полку (всього 167 сіл, 3 міста та 14 містечок) в 1747 р. існувало 217 шкіл²⁵¹. Щоправда, межі Ніжинської протопопії не збігалися з територією Ніжинського полку²⁵².

Нагадаю, що указом Гавриїла Кременецького від 1771 р. скасовувалось поняття «школярі» як таке²⁵³. Відтоді до школи в науку дячку дозволяли віддавати за певну плату лише дітей, які жили в батьківських домівках, а не утримувати на церковний кошт дітей-сиріт. Тож поняття «школярі» у XIX ст. суттєво змінилося. І хоча на цьому наголошували дослідники²⁵⁴, проте у XX ст. науковці механічно перенесли поняття «школяр», як його розуміли у XIX ст., на реалії XVIII ст., що призвело до постановня помилкової тези у вітчизняній історіографії про наявність шкіл при всіх церквах Київської митрополії XVIII ст., а отже – високий рівень освіченості серед жителів Гетьманщини²⁵⁵. М. Яременко в одній

различных случайных должности при ней, питая и одевая их из щедрых подаваний прихожан. Эти *школяры* (ученики) обучались в доме дьячка, называвшегося потому *школою*, под руководством самого же дьячка, носившего потому титул *бакаляра и директора*» (*Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 398).

²⁴⁹ «При церквах существовали и школы, в которых жили дьячки и обучали школяров грамматике, часословцу и псалтыри» (*Шпагинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 319). З інших джерел дізнаємось, що школярі опановували в школі окрім уміння читати церковні книги, азбуку та письмо, причому цих знань було достатньо, аби людина змогла самостійно писати листи (ЦДАУК. – Ф. 59, оп. 1, спр. 3088, арк. 5–5 зв.), або навіть займати доволі високі посади в генеральній канцелярії (*Левицький Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии ... – С. 281).

²⁵⁰ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 1196.

²⁵¹ *Лазаревський А.* Статистическія свєденія об украинских народных школах в XVIII веке // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1862. – № 5 (май). – С. 83.

²⁵² Згідно з Генеральним описом Малоросії, в Ніжинському полку в 1765–1769 рр. було 150 сіл, 8 слобід, 9 містечок, 3 міста та 33 хутори (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959. – С. 38–44).

²⁵³ *Шпагинський Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 319; *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 438.

²⁵⁴ *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 398; «Школьники» – се не школярі, не учні, а... помічники учителя чи з старших школярів, котрі вже скінчили учення, чи з тих мандрованих молодиків та дяків, про котрих ми оповідали раніше» (*Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 193).

²⁵⁵ Аналіз основних робіт див.: *Маслійчук В.* Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // Київська Академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 73–86; *Яременко М.* Ціна дяківської науки ... – С. 123 (пр. 3); *Лазаревський А.* Статистическія свєденія об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1862. – № 5. – С. 82–89; *Самойленко Г.В.*,

своїй розвідці про дяківську науку спеціально зупиняється на специфіці поняття «школьник» у XVIII ст.²⁵⁶ На його думку, під це визначення потрапляли юнаки/чоловіки, які жили по школах, «а отже – були сиротами чи немісцевими, ба більше – не обов'язково задля навчання чи з метою поповнити місцевий клір»²⁵⁷. [...] «Школники» являли собою окрему соціальну мікрогрупу, що сприймалася як маргінальна [...]. Маргінальність «школьників» найперше проявлялася у відсутності бодай якоїсь нерухомості та специфічному заробітку засобів для життя, що складалися з подавань та, мабуть, з оплат за виконання певних функцій при церкві, чи [...] за фізичну працю в господарстві священника»²⁵⁸. Погоджуючись із М. Яременком, що «школьники» являли собою окрему мікрогрупу, не можу, однак, солідаризуватися з його твердженням, що це були виключно сироти чи немісцеві, а, отже, маргінальні елементи суспільства, які прирівнювалися до жебраків.

У джерелах є свідчення, що школярі – це не завжди бездомні особи²⁵⁹. Наприклад, в одній з характеристик кандидата на священство 1741 року читаємо, що Акколіт *«рожденный от посполитого звания и воспитан будучи з детских лет при отцеви (не сирота! – О.Р.) по церквам при школах в звании причетническом певческом»*²⁶⁰. То хто ж такі «школьники»? Чому, якщо школи існували при всіх церквах, вони не потрапили до сповідного розпису Ніжинської протопопії?

Щоб відповісти на ці запитання, звернімося до інших джерел. Наприклад, у сповідних розписах з вотчин Києво-Печерської лаври за 1756 рік із 82 парафій «школьники» згадуються при 25 – 10 міських²⁶¹ (що становить 62,5% від усіх міських парафій), та 15 сільських²⁶² (23,81% від усіх сільських церков цього духовного відомства) (Табл. 7).

Як бачимо (див. табл. 7), прямої залежності між кількістю «школьників» та розмірами парафії простежити не вдається. Проте для нас найбільший інтерес становить не співвідношення числа дворів та кількості школярів у парафіях, а відповідь на питання, які саме категорії населення підпадали під визначення «школьник». Отже, у цих 25 «школах» було 72 «школьники». Наймолодшому з

Самойленко С.Г. Розвиток культури на північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. – Ніжин, 2007. – С. 67.

²⁵⁶ Яременко М. Ціна дяківської науки... – С. 132–137; *Його ж.* Навчатися чи не навчатись? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. ... – С. 218–220.

²⁵⁷ Яременко М. Ціна дяківської науки ... – С. 133.

²⁵⁸ Там само. – С. 135, 136.

²⁵⁹ За твердженням П. Житецького, «Жили в школе безпріютные сироты, которым некуда было деваться, приходили – дети козаков и посполитыхъ, людей богатыхъ и бедныхъ» (*Житецкий П.* Мысли о народных малорусскихъ думяхъ П. Житецкого. – К., 1893. – С. 40). Ці слова можуть бути підтвердженими документальними матеріалами про полтавських школярів кінця XVII ст., наведеними Орестом Левицьким, в якому один із запідозрених у крадіжці школярів пояснював, що «у мене отец можний (состоятельный), до Коломыи ходыть, и мене дома приставлюавъ силью торговать» (*Левицкий Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии ... – С. 284).

²⁶⁰ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 193, арк. 263.

²⁶¹ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 3, 51, 99, 147, 157, 637, 670, 696, 747, 771.

²⁶² Там само. – Арк. 380, 418, 439, 600, 807, 853, 896, 915, 945, 971, 1024, 1077, 1106, 1130, 1169.

них було 8 років²⁶³, найстаршому – 50²⁶⁴. Четверо школярів мали свої сім'ї²⁶⁵. Всі вони (і навіть члени їх сімей) зараховані до числа духовних осіб, а саме – до церковнослужителів як окремої категорії причетників, поруч із дячком, паламарем та, подеколи, ктитором, про що недвозначно свідчать дані підсумкових таблиць в кінці кожного розпису²⁶⁶. В 15 парафіях²⁶⁷ із 25, де згадано школярів, у списку після переліку ієреїв та членів їх сімей виділяється окрема підрубрика «*церковнослужители*». Далі, зазвичай окремим двором, перераховуються дячок та члени його родини, «школьники», інколи паламар, хоча родина паламаря частіше записувалася окремим двором. У кількох випадках у цій підрубриці навіть уточнювалося: «*церковнослужители, которые живут в школе*»²⁶⁸, тож включення дячка (який очолював школу²⁶⁹) та деяких членів його родини до числа «школьників» виглядає цілком логічним²⁷⁰.

Таблиця 7.

«Школьники» при церквах вотчин Києво-Печерської Лаври в 1756 р.

Двори	До 50	51–100	101–150	151–200	Понад 200
1 «школьник»	1	6	1	1	-
2 «школьники»	-	2	-	4	-
3 «школьники»	-	2	2	2	-
4 і більше «школьники»	-	3 (по 4, 5, 7)	-	-	1 (17 осіб)
Разом 25 парафій	1	13	3	7	1
%	4	52	12	28	4

Щоправда, не всі члени родини дячка підпадали автоматично під категорію школярів. Є приклади, коли єдиним «школярем» на всю парафію був рідний брат дячка, причому про його статус школяра спеціально наголошувалось у розписі («*пом'янутого Мойсея (дячка. – О.Р.) родный брат Кирило школьник 15 р.*»)²⁷¹, або ж до числа школярів зачислялися брат дячка та сторонній дорослий чоловік («*дячка родный брат Роман Кузмин син Лавруша 12 р., Симеон*

²⁶³ Там само. – Арк. 380.

²⁶⁴ Там само. – Арк. 807.

²⁶⁵ Там само. – Арк. 747, 896, 971, 1024.

²⁶⁶ Там само. – Арк. 50, 98, 146, 156 зв., 182, 403 (до числа дітей духовних осіб), 438 (віднесені до числа дітей духовних осіб), 454, 605 зв., 668 зв., 695, 720 зв., 770, 806, 836 зв., 873 зв., 914, 928, 968, 997, 1053 зв., 1088 зв., 117 зв., 1143, 1197.

²⁶⁷ Там само. – Арк. 4, 147, 637, 670, 696, 747, 771, 853, 915, 945, 971, 1024, 1077, 1169, 1106.

²⁶⁸ Там само. – Арк. 4, 147.

²⁶⁹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 317.

²⁷⁰ «За переписом 1732 р. в Охтирці зафіксовано 4 школи і 9 школярів. Ось їх перелік: 30-літній дячок і два його сини (13 і 7 років), дяк 25 років, «школьники» 28, 27, 26, 12 та 16 років. Отож до цієї категорії потрапили навіть діти церковнослужителя» (Яременко М. Ціна дяківської науки ... – С. 134).

²⁷¹ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 600.

Микитин син Водопой, 40 р. (з сім'єю. – *О.Р.*)»²⁷². У сповідному розписі церкви Собору Архистратига Михаїла села Нових Бобович на Стародубщині до числа церковнослужителів віднесено дячка Василя Григорієва та його старшого 24-річного сина Дмитрія, який мав звання школяра («син их Дмитрий школьник»), до речі, одруженого, в той час як його 12-річний брат Симеон не те що не отримав звання «школьник»²⁷³, а навіть не потрапив до числа церковнослужителів (його зарахували до дітей²⁷⁴, хоча, як ми бачили вище, «школьниками» могли бути і хлопці молодшого віку – починаючи з 8 років²⁷⁵). Ще один «школьник» – 18-річний Павло – доводився племінником іерею церкви Святителя Миколая села Нелюбовки на Стародубщині (парафія на 51 дворі). Причому проживав він разом зі своєю матір'ю Уляною, яка була рідною сестрою іерея Романа, в одному дворі з останнім, де проживав і дячок тієї ж церкви – 20-річний Григорій, він же старший син іерея Романа²⁷⁶. Відомі й інші приклади, коли дорослі брати або сини/зяті дячків не отримували звання «школьник» і, відповідно, не потрапляли до числа церковнослужителів як таких (у кращому випадку, їх зараховували до дітей духовенства)²⁷⁷.

Отже, «школьники» – це не просто маргінальна група, яка характеризується відсутністю власного помешкання (живе в школі) та чітко визначених засобів до існування. Це певна категорія церковнослужителів, які, здається, навіть не обов'язково мали жити при школі (тобто, могли мати своє помешкання). Тим більше, це не бездомні малолітні сироти, які у пошуках шматка хліба йшли на службу до дячка.

Прикметно, що у 9 парафіях школярі були старшими за «свого учителя» дяка, вік якого коливався в межах від 20 до 34 років²⁷⁸. У той час як вік школярів (принаймні старшого із них) міг сягати 37²⁷⁹, 40²⁸⁰, 41²⁸¹, 47 та навіть 50 років²⁸². Троє з таких школярів (40, 28 та 37 років), що навчались у значно молодшого за себе дячка (відповідно 27, 25 та 34 роки), мали свої сім'ї²⁸³. Ще в одній парафії 14-річний «школьник» навчався у 16-річного дячка²⁸⁴. Тому постає закономірне запитання, чому міг навчати цих школярів молодший за них дячок, і коли та де він сам учився грамоти? І як так сталось, що «пан директор» був молодшим за своїх підопічних? У трьох випадках дячки були близькими родичами іерея (два

²⁷² Там само. – Арк. 747.

²⁷³ Там само. – Арк. 971.

²⁷⁴ Там само. – Арк. 997 зв.

²⁷⁵ Відомі приклади, коли школярами були хлопчики у віці 8, 9, 11 та 12 років. До речі, останній був братом дячка (Там само. – Арк. 380, 147, 747).

²⁷⁶ Там само. – Арк. 1130.

²⁷⁷ Там само. – Арк. 157 зв., 457, 771, 1222, 1237, 1240, 1290.

²⁷⁸ Там само. – Арк. 637, 147, 380, 807, 896, 157, 747, 51, 1024.

²⁷⁹ Там само. – Арк. 1024.

²⁸⁰ Там само. – Арк. 51, 747.

²⁸¹ Там само. – Арк. 380, 807.

²⁸² Там само. – Арк. 807.

²⁸³ Там само. – Арк. 747, 896, 1024.

²⁸⁴ Там само. – Арк. 1106.

сини та один брат²⁸⁵), тому можна більш-менш логічно пояснити їх перевагу перед іншими кандидатами на посаду дячка. В решті ж випадків незрозуміло, чому такі дорослі чоловіки опинилися в статусі «школьників»? Якщо вони потрапили до школи ще в молодому (підлітковому) віці, то чому тоді за стільки років навчання вони не змогли опанувати ази дяківської науки і допустили, щоб вакантне місце дяка зайняв їх молодший колега? З іншого боку, постає питання, яким чином вони змогли одружитись і утримувати сім'ю, і чому це допустила громада, яка навряд чи була зацікавлена в утримуванні додаткових «ротів» (оскільки школярі жили з подаяння громади? Якщо ж ці школярі були прийшлими, і з'явилися у парафії вже в доволі поважному віці та ще й з сім'єю, то яким чином їм вдалося потрапити до школи, адже для неімущих при церквах існували богодільні?²⁸⁶ І чому до числа школярів потрапляли дорослі родичі дячка та навіть ієрея? Схоже, відповіддю на ці запитання може бути єдине: «школьники» – це не просто сироти-підлітки, які прийшли до дяка учити ази церковної премудрості та заробляти собі на прожиток, допомагаючи йому як по службі, так і по господарству. «Школьники» – це окрема посада при церкві. Школярі виконували чітко визначені функції під час богослужінь, тому громада була зацікавлена в їх утримуванні незалежно від віку та сімейного статусу. Наявність або відсутність «школьників» в числі церковних причетників свідчило про престиж церкви, подібно до того, як це було і у випадку з дияконами. Особливо часто «школьники» були при великих міських церквах, де їх могло бути по кілька в одній парафії, наприклад, у церкві Феодосія Печерського в Печерській фортеці, де правив сам протопоп Дмитрій Борзаковський у 1756 р. було одразу 17 школярів²⁸⁷).

То хто ж такі школярі? Гадаю, підказкою тут може служити принцип укладення сповідного розпису по чітко заданій законом схемі з точною послідовністю реєстрації відповідних груп населення²⁸⁸. Причому укладачі окремих розписів, окрім дотримання передбаченої законом послідовності, в деталях зазвичай наслідували зразок розпису з протопопської (чи намісничої) церкви. Тож у сповідному розписі вотчин Києво-Печерської лаври за 1756 рік фіксується одна характерна відмінність порівняно із розписом Ніжинської протопопії 1740 р., а саме: тут майже відсутні згадки про таку категорію церковнослужителів, як псаломщики (згадано лише при п'яти церквах²⁸⁹) та піддячих (3 згадки²⁹⁰). Причому псаломщики (півчі) відсутні навіть у протопопській, намісничих та

²⁸⁵ Там само. – Арк. 147, 807, 896.

²⁸⁶ Зокрема, у вотчинах Києво-Печерської лаври в 1776 р. при 11 церквах (Там само. – Арк. 147, 183, 257, 320, 404, 418, 637, 670, 696, 722, 971) утримувалось 12 шпиталів (в парафії Свято-михайлівської церкви села Нові Бобовичі на Стародубщині було одразу два шпиталі, в яких проживало по 7 (одна велика родина) та 5 (дві сім'ї) осіб (Там само. – Арк. 989, 989 зв.)). При 6 парафіях, що утримували шпиталі, були школярі як окрема категорія церковнослужителів. (Там само. – Арк. 147, 418, 637, 670, 696, 971). Ще при трьох – псаломщики (Там само. – Арк. 183, 257, 722).

²⁸⁷ Там само. – Арк. 3, 4.

²⁸⁸ ПСЗ. – Т. X: 1737–1739. – СПб., 1830. – С. 114–119–121 (№ 7226).

²⁸⁹ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 183 зв., 218 зв., 257, 347, 722.

²⁹⁰ Там само. – Арк. 457, 532, 566.

соборних церквах²⁹¹, що виглядає дещо незвично з огляду на статус цих церков, особливо протопопської. Характерна деталь: у всіх 8 парафіях, де серед церковнослужителів згадуються псаломщики або піддячі (і ніколи разом) відсутні школярі. А відповідні групи причетників стоять у розписі одразу після дячка перед паламарем, тобто там, де зазвичай вписувались школярі. Більше того, в розписі церкви Святителя Миколая міста Смілої Лубенського полку по списку в підрубриці «*служители церковные*» названо двох псаломщиків, а в підсумковій таблиці вже мова йде про школярів²⁹². Також у розписі церков Преподобного Феодосія та Святителя Миколая (обидві з міста Василькова, що на Київщині) відповідна підрубрика називається «*Церковнослужители, которые живут в школе*», а далі після родини дячка перераховуються у тому ж дворі псаломщики, а за ними слідує окремим двором паламар²⁹³. Тож, гадаю, є всі підстави ототожнювати поняття «школьники» та псаломщики (можливо, ширше – півчі). До речі, в єдиній згадці про школярів у сповідному розписі Ніжинської протопопії за 1740 рік також уживається цей термін як узагальнююча назва для дячка та трьох псаломщиків²⁹⁴.

Вікові характеристики школярів та псаломщиків також приблизно збігаються (табл. 9) (хоча мусимо визнати, що школярі із вотчин Києво-Печерської лаври сумарно були дещо молодшими за псаломщиків Ніжинської протопопії), як і збігаються загальні характеристики церков, при яких служили школярі (у вотчинах Києво-Печерської лаври) та псаломщики (в Ніжинській протопопії) (порівн. табл. 7 і 8). До речі, ще Климентій Зиновійв у кінці XVII ст. писав, що церковні причетники іменуються школярами: «*і причетниками теж школяре ся именують, поневаж церкви святой щире услужуют*»²⁹⁵. Але чомусь наступні покоління істориків йому не повірили, захопившись продукуванням усіляких гіпотез і здогадів з приводу того, кого слід розуміти під означенням «школяр». Про те, що школярів іменують також псаломщиками, а старших і більш талановитих – піддячими, писали ще Е. Крижановський²⁹⁶, Ор. Левицький²⁹⁷ та П. Житецький²⁹⁸. Проте вже М. Шпачинський, подібно до Е. Крижановського, описуючи дяківську школу, чомусь оминув увагою згадку, що псаломщики – це і є школярі²⁹⁹. Звідсіля, схоже, і пішло уявлення про них як про дві зовсім різні групи.

²⁹¹ Там само. – Арк. 3, 457, 637, 971.

²⁹² Там само. – Арк. 722, 746.

²⁹³ Там само. – Арк. 183 зв., 218 зв.

²⁹⁴ Там само. – Спр. 5, арк. 1196.

²⁹⁵ Яременко М. Ціна дяківської науки ... – С. 125. Климентій Зиновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 192.

²⁹⁶ «Старшим и более практичным, более честным из школяров священник и громада давали название *поддьячих*, т. е. помощников дячка, другим *псаломщиков*, *клиросников* и под.» (Крижановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 398.)

²⁹⁷ Левицький Ор. Очерки народной жизни в Малороссии ... – С. 287.

²⁹⁸ «Обыкновенно, вместе съ церковью строили и школу: здесь жил *пань-дякъ* съ своєю дружиною певцов и чтецовъ церковныхъ. ...Еще до сихъ поръ во многихъ местахъ Малороссіи дома, где живут церковнослужители, называются школами» (Житецкий П. Мысли о народных малорусскихъ думахъ П. Житецкого. – К., 1893. – С. 39).

²⁹⁹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянскій. – С. 312.

Таким чином «прояснюється» загадка існування шкіл при всіх церквах Гетьманщини³⁰⁰. П. Житецький навіть розділив «школярів» на осілих дяків та членів кліросу, що нерідко обзаводились сім'ями, а також мандрованих дяків, яких називає «пиворізами» – тобто осіб, які жили при школах та виконували клірошанські обов'язки, але вільно переходили із місця на місце³⁰¹. Прикметно, що за спостереженнями того ж П. Житецького, в народних піснях немає осудливих нот проти недоліків і походеньок «пиворізів»³⁰², чого слід було б очікувати у випадку, якби ці люди прирівнювались до крайніх елементів соціуму. Натомість Орест Левицький поділяв школярів на «выростков школних» або «молодиків», які «не были учениками в школе, но сами промышляли учительствомъ», та справжніх «школярів», якими були «сироты и дети бедняков, призрѣваемых церковнымъ братствомъ». Він же говорить і про практику навчання дітей більш заможних батьків на дому³⁰³. І саме друге означення Ор. Левицьким школярів як дітей-сиріт лягло в основу подальших характеристик усіх школярів Гетьманщини.

Таблиця 9.

Порівняння вікових характеристик псаломщиків Ніжинської протопопії за 1740 р. та школярів з вотчин Києво-Печерської лаври за 1756 р.

Вік	8–15	16–19	20–39	40 і більше	разом
Псаломщики	12	18	42	6	78
% від усіх псаломщиків	15,38	23,07	53,84	7,69	100
Школярі	19	27	23	6	75
% від усіх школярів	25,33	36,00	30,66	8,00	100

Е. Крижанівський зазначав, що звання піддячого отримував старший і найталановитіший серед школярів³⁰⁴. Проте, як засвідчують джерела, піддячі ніколи не згадуються в парафіях, де є школярі чи навіть псаломщики. Церковний клірос у цих парафіях складався з дячка та піддячого. Прикметно, що з 4-х згадок в обох сповідних книгах про піддячих (Ніжинська протопопія 1740 р. та вотчини Києво-Печерської лаври 1756 р.)³⁰⁵, три з них були родичами ієрея (син)³⁰⁶, або дячка (син та брат³⁰⁷), що також вказує на не випадковість цієї посади при церкві.

³⁰⁰ «Известно, что въ каждомъ приходѣ существовалъ домъ, именованный “школою”, но по указанію ревизскихъ книгъ, въ немъ жили дяки местные и “прихожіе”» (*Левицький Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии ... – К., 1902. – С. 281).

³⁰¹ *Житецький П.* Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ П. Житецкого. – К., 1893. – С. 39–56.

³⁰² Там само. – С. 58.

³⁰³ *Левицький Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии ... – С. 285–287.

³⁰⁴ *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельскаго духовенства в 18 веке. – С. 398.

³⁰⁵ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 457, 532, 566; спр. 5, арк. 901.

³⁰⁶ Там само. – Спр. 5, арк. 901.

³⁰⁷ Там само. – Спр. 27, арк. 457, 532.

Щоправда, в підсумкових таблицях із сповідних розписів піддячі завжди зараховувались до числа дячків, а не школярів, псаломщиків, чи окремої групи причетників. Нагадаю, що у вище цитованому додатку до Духовного Регламенту від 19.XI.1721 р. піддячі згадуються як окрема категорія церковників, поруч із півчими, дячками і паламарями³⁰⁸.

Дещо відступаючи від основної теми нашого дослідження, слід зазначити, що універсалом Кирила Розумовського від 15 березня 1763 р. велено було переписати всіх дячків і паламарів, що жили при церквах по шпиталях (!) і не мали власних ґрунтів (максимум при церкві допускалось записувати в реєстр 3 дячків та 1-го паламаря), а всіх причетників, хто був понад норму, мали переводити в посполиті³⁰⁹. Цим можна пояснити той факт, що у румянцевському переписі (1765–66 рр.) школярів записано жебраками³¹⁰. Можливо, таким чином демонструвалася погорда світської адміністрації до осіб, які жили з подаяння парафіян (для їх утримання при церквах існували особливі гаманці для збору коштів на школу, а також вони утримувались за рахунок братств³¹¹) і уникали сплати подушного податку. А, з іншого боку, причиною такого «пониження» статусу школярів із звільнених від оподаткування духовних осіб до жебраків може бути намагання приховати певну категорію церковнослужителів від занесення їх до числа посполитих і, відповідно, обкладення податками, як передбачав універсал 1763 р. Тому й серед клопотань до Законодавчої комісії від білого духовенства Переяславської єпархії (1767–1768 рр.) йдеться про потребу звільнити садиби священників і причту від військових постойв, нарядів кіньми та підводами, «от всяких посылков церковнопричетников, псаломщиков и всех школьников», що аж ніяк не може свідчити про «школярів як окрему маргінальну групу людей при церкві»³¹².

І, хто знає, можливо указ 1771 р. про ліквідацію при церквах шкіл як таких³¹³ був наслідком ігнорування частиною церковнослужителів наміру світських властей перевести всіх зайвих духовних осіб в подушний оклад. Прикметно, що в сповідних розписах із вотчин Києво-Печерської лаври, що знаходились на території Білгородщини (тобто, поза межами Гетьманщини) серед церковних причетників взагалі немає згадок ні про школярів, ні про псаломщиків чи під-

³⁰⁸ Духовний регламент и состоящие с ним в тесной связи документы. – С. 221.

³⁰⁹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 350.

³¹⁰ Сердюк І.О. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 2. – С. 149; Яременко М. Ціна дяківської науки .... – С. 135.

³¹¹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 197.

³¹² Яременко М. Ціна дяківської науки ... – С. 135. Пункты от Переяславской епархии // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 577.

³¹³ Указом Гавриїла Кременецького від 1771 р. передбачалось скоротити кількість церковнослужителів із розрахунку 2 церковника на 1-го ієрея та скасовувалось поняття «школярі» як таке. У 1778 р. указом про запровадження парафіяльних штатів, кількість причетників (стихарних дячків і пономарів) визначалась при одному священнику – 2, при 2-х – 4, при трьох – 6 причетників, решту причетників (позаштатних) наказувалося визначити до тих станів, з яких вони вийшли (Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 319; Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1890. – С. 439).

дячих³¹⁴. Натомість тут з'явилась нова категорія церковників – «*церковнослужители, положенные в подушный оклад*»³¹⁵. Як відомо, на власне російських територіях розбори духовенства розпочались значно раніше, ніж на території тодішньої Гетьманщини³¹⁶.

У світлі вище зазначеного відсутність згадок про школярів у сповідному розписі Ніжинської протопопії має цілком логічне пояснення. Тож можемо припустити, що попри відсутність збірного поняття «школьники» (під яким мались на увазі саме дяк як «директор школи» та псаломщики, які утримувались на церковний кошт³¹⁷), яке, до речі, вкрай рідко зустрічається, аніж збірний термін «церковні причетники», школярі Ніжинської протопопії записані до сповідних розписів під більш конкретним визначенням – псаломщики.

У 1740 р. псаломщики були при 47 церквах Ніжинської протопопії, зокрема, в Ніжинській Святомиколаївській церкві (соборна і протопопська) окрім 18-річного псаломщика Кіндрата Васильєва значиться ще 4 півчих – молодиків у віці 23, два по 25 та 29 років³¹⁸. У чому полягала різниця поміж псаломщиком та півчими, сказати важко. Можливо, псаломщик виділявся з числа півчих кращими вокальними даними. Також при церкві Великомучениці Параскеви села Дроздовка замість псаломщика значиться єдиний 25-річний «певчой» Іван Прокоф'єв³¹⁹. Це ще раз переконує, що псаломщик і півчий – суть одні й ті самі особи; і в тих парафіях, де мова йде про 2-х і більше псаломщиків, очевидно, мався на увазі весь склад церковного хору (півчих). Церковний хор, як відомо, є постійним (майже обов'язковим) учасником усіх богослужінь. Більший і професійніший хор півчих свідчить про багатство і престиж церкви. Можливо, псаломщики утримувались за рахунок церкви (належні до духовного відомства), а півчі – решта церковного хору – були добровольцями з числа парафіян. І лише в окремих випадках вони утримувались за кошти церкви. Тож для зручності додамо згадки про півчих до числа псаломщиків. Таким чином, виходить, що псаломщики були при 48 церквах із 94 (51,06%), із них половина була сільськими³²⁰, а половина – міськими³²¹. Іншими словами, із 28 міських церков псаломщики були при 24 (85,71%), у той час як із 66 сільських парафій лише третина (24 церкви, що становить 35,45%) могли похвалитись штатними псаломщиками. Припускаємо, що решта церков, до складу причтів яких не входили

³¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 1240–1543.

³¹⁵ Там само. – Арк. 1314, 1341, 1374, 1426, 1477.

³¹⁶ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформ Петра. – Казань, 1873. – С. 176 і далі; Смолч И. История Русской Церкви. – Ч. I. – М., 1996. – С. 327–335.

³¹⁷ В одній інтерлюдії Довгалевського, уривки з якої по рукопису 1736 р. опублікував П. Житецький, герой-«піворіз» (гобто, мандровий дяк), згадуючи про місто Короп, зазначав: «...въ немъ же мы отъ детскихъ летъ крилиествовали, и по шагу изъ диму рокового брали» (Житецкий П. Мысли о народных малорусскихъ думахъ П. Житецкого... – С. 49).

³¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2.

³¹⁹ Там само. – Арк. 982 зв.

³²⁰ Там само. – Арк. 180, 202, 238, 252, 275, 322, 338, 420, 434, 442, 454, 470, 480, 626, 651, 738, 816, 849, 862, 913, 954, 982, 1112, 1140.

³²¹ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 81, 97, 119, 135, 160, 307, 502, 522, 776, 794, 1038, 1155, 1196, 1224, 1259, 1282, 1309, 1321, 1339, 1351.

псаломщики, під час богослужінь послуговувались хором півчих із числа добровольців-парафіян.

Із 48 церков, де були псаломщики, при 30 церквах (62,5%) їх було по одному (18 церков (60%) – сільських³²², та 12 (40%) – міських³²³). По 2 псаломщики було при 7 (14,58%) церквах (4 сільські³²⁴ та 3 міські³²⁵). Також 7 церков (14,58%) мали по три псаломщика – 5 міських³²⁶ та 2 сільські³²⁷. По 4 псаломщика служили при трьох церквах (5,5%) – всі міські³²⁸. Та, як уже зазначалось, при ніжинській соборній церкві служили один псаломщик та 4 півчі – разом 5 осіб³²⁹.

Спробуємо простежити залежність поміж розмірами парафії та числом псаломщиків, які при ній служили (Табл. 8). Як бачимо, найчастіше псаломщики (по одному) служили при відносно середніх за розмірами парафіях (у 14 випадках³³⁰ із 48, або 29,17% це парафії розміром від 50 до 100 дворів, та 9 випадків³³¹ (18,75%) – від 100 до 150 дворів). Логічно, що більшість випадків служби двох і більше псаломщиків припадає на порівняно багатодвірні парафії, хоча чіткої закономірності тут простежити не вдається.

Таблиця 8.

Кількісне співвідношення дворів та псаломщиків у парафії

Кількість дворів у парафії	до 50	51–100	101–150	151–200	понад 200
1	2	3	4	5	6
1 псаломщик	2	14	9	3	2
К-ть церков із знатними прихожанами	-	5	3	2	1
2 псаломщики	-	3	2	2	-
К-ть церков із знатними прихожанами		1	-	1	-
3 псаломщики	-	1	2	1	3
К-ть церков із знатними прихожанами		1	2	1	2
4 псаломщики	-	-	-	1	2
К-ть церков із знатними прихожанами				1	2

³²² Там само. – Арк. 180, 202, 238, 275, 322, 338, 420, 434, 442, 470, 480, 626, 651, 738, 849, 862, 913, 982.

³²³ Там само. – Арк. 119, 160, 307, 502, 522, 776, 794, 1038, 1259, 1309, 1321, 1351.

³²⁴ Там само. – Арк. 252, 454, 816, 1140.

³²⁵ Там само. – Арк. 81, 135, 1282,

³²⁶ Там само. – Арк. 17, 59, 97, 1196, 1339.

³²⁷ Там само. – Арк. 954, 1112.

³²⁸ Там само. – Арк. 39, 1155, 1224.

³²⁹ Там само. – Арк. 2.

³³⁰ Там само. – Арк. 202, 238, 275, 307, 322, 338, 434, 442, 470, 651, 776, 849, 1309, 1321.

³³¹ Там само. – Арк. 160, 180, 480, 738, 794, 862, 913, 982, 1259.

Заклучення таблиці 8

1	2	3	4	5	6
5 псаломщиків	-	-	1	-	-
К-ть церков із знатними прихожанами			1		
Всього церков, де були псаломщики 48	2	18	14	7	7
<i>Відсоток від усіх парафій із псаломщиками</i>	<i>4,17</i>	<i>37,5</i>	<i>29,17</i>	<i>14,58</i>	<i>14,58</i>
Всього церков із псаломщиками, де були знатні особи	-	7	6	5	5
<i>Відсотки від числа церков цієї групи</i>	<i>0</i>	<i>38,88</i>	<i>42,85</i>	<i>71,42</i>	<i>71,42</i>

Спробуємо пов'язати наявність та кількість псаломщиків із наявністю у складі парафій знатних осіб. На перший погляд, така залежність існує, адже при 23³³² парафіях із 26, де фіксується знать, були псаломщики. Однак це менше половини від усіх церков, де до складу причту входила ця посада. Знову ж, у 12 парафіях³³³ із 18 (або 2/3), де служили два і більше псаломщиків, серед парафіян були знатні особи. Щоправда, знать мешкала зазвичай у великих міських парафіях, де, як правило, і служило по 2 і більше псаломщика. Тому із зростанням розмірів парафій, де були псаломщики, зростає відсоток церков, у числі парафіян яких значились знатні особи (Табл. 8).

Всього в Ніжинській протопопії в 1740 р. числилось 82 особи псаломщиків. У переважній більшості це були неодружені молодики у віці від 20 до 36 років – 42 особи³³⁴ (53,85% із числа тих псаломщиків, чий вік відомо). Прикметно, що шість осіб із них були одруженими³³⁵. Ще 30 псаломщиків³³⁶ (38,46%) – юнаки у віці від 14 до 19 років включно. І лише шість псаломщиків (7,69%) були у віці 40 і більше років³³⁷. Найстаршому минуло 70 років³³⁸ і жоден із них не мав сім'ї. Дані про 4-х осіб відсутні через пошкодження джерела³³⁹.

³³² Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 97, 119, 307, 434, 442, 470, 480, 522, 794, 1038, 1112, 1140, 1155, 1196, 1224, 1259, 1282, 1309, 1339.

³³³ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 97, 1112, 1140, 1155, 1196, 1224, 1282, 1339.

³³⁴ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 81, 97, 119, 135, 160, 180, 202, 252, 275, 322, 434, 442, 470, 480, 502, 522, 626, 651, 738, 849, 862, 954, 982, 1038, 1196, 1224, 1339, 1351.

³³⁵ Там само. – Арк. 180, 275, 322, 626, 849, 862.

³³⁶ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 97, 238, 252, 307, 338, 420, 454, 776, 816, 913, 954, 1112, 1321, 1339.

³³⁷ Там само. – Арк. 97, 794, 1112, 1196, 1224, 1309.

³³⁸ Там само. – Арк. 1196.

³³⁹ Початок розпису церкви Воскресіння Христова містечка Носів, де, як дізнаємось із підсумкової таблиці, служило 4 псаломщики, втрачено (Там само. – Арк. 1155, 1195).

Схоже, що мізерні прибутки цієї категорії причетників та проживання при школі прирікали їх на одиноке життя. Хоча не виключено, що частина псаломщиків з роками полишала цю службу³⁴⁰, переходила на інші посади при церкві або заводила власне господарство і родину – тому серед псаломщиків так мало літніх людей. До того ж, як відомо, з роками чистота голосу чоловіків може погіршуватись.

Рідко яка церква обходилась і без послуг **паламаря**, хоча Е. Крижановський і стверджує, що ця посада була рідкістю³⁴¹. У нашому випадку паламарі були при 84 церквах і виключно по одному. Родинні стосунки паламарів зі священнослужителями взагалі не простежуються. Із 9 церков³⁴², де не було окремої посади паламаря, 7 були сільськими³⁴³. В переважній більшості (2/3) – це були малодвірні парафії (6 і з двором числом до 50³⁴⁴, одна – 71³⁴⁵, та дві трохи більше 100 (110 і 130)³⁴⁶ дворів). Зазвичай ці церкви обходились і без псаломщиків (були лише при трьох більших парафіях³⁴⁷ із 9). А одна, вже згадувана Святовведенська церква м. Ніжин обходилась без паламаря, псаломщика і навіть дячка³⁴⁸. Тож причину відсутності у складі причтів окремих церков паламарів, гадаю, слід шукати у намаганні зекономити на утриманні маленьким приходом зайвих церковнослужителів. Прикметно, що одна Ніжинська (намісничя) церква Івана Богослова (131 двір), хоча і не мала в своєму штаті паламаря, проте при ній служили диякон, дячок і аж три псаломщики³⁴⁹.

В одній церкві Різдва Христового села Кошелевки (64 двори), замість паламаря згадана 66-річна Анастасія Паламарка та її 25-річний син³⁵⁰. Тож будемо вважати, що відсутність паламаря при цій церкві – явище тимчасове. Хоча ця

³⁴⁰ Мобільність церковнослужителів Київської митрополії у середині XVIII ст. була настільки поширеною, що київський архієпископ Рафаїл у відповідь на указ Синоду від 5 червня 1738 р. про присилку відомостей про кількість у Синодальній області та єпархіях церков, священно- і церковнослужителів, їхніх дітей та вакантних місць доповідав про неможливість прислати подібні відомості, оскільки «*дьячки и пономари, свободные люди, при церквах временно обретаются и поскольку кто хочет, живут, от места на место переходят, и в разные звания, куда пожелают, отлучаются, по древнему же Малороссии обыкновению; такожде в Малороссии при церквах дьячки, мало который домами своими живут, но большая далеко часть по школам, при церквах построенным, жительство имеют с прочими школьниками; тех же дьячков и школьников всегда неровное число бывает, ибо они, яко свободные люди, с разных мест приходящие, со временем прибавляются и со временем убывают, и иногда по 5 и по 10 школьников, а временем один дьячек в школах живут, как и в нынешнее время весьма много против прежняго числа умалилось; а о причетнических детях, за свободными отлучками из звания отцев их и временною службою, и следа взять нельзя...*» (ОДДС. – Т. 38. – Ст. 349–350).

³⁴¹ Крижановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 399.

³⁴² ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 59, 150, 175, 238, 346, 464, 480, 666, 1012.

³⁴³ Там само. – Арк. 175, 238, 346, 464, 480, 666, 1012.

³⁴⁴ Там само. – Арк. 150, 175, 346, 464, 666, 44.

³⁴⁵ Там само. – Арк. 238.

³⁴⁶ Там само. – Арк. 480, 59.

³⁴⁷ Там само. – Арк. 59, 238, 480.

³⁴⁸ Там само. – Арк. 150.

³⁴⁹ Там само. – Арк. 59.

³⁵⁰ Там само. – Арк. 702.

церква за своїми характеристиками належала до тих, де паламарів зазвичай не було.

Указом київського митрополита Рафаїла Заборовського 1734 року при всіх церквах запроваджувалась посада **ктитора**³⁵¹. Проте, схоже, вона не набула особливої популярності у першій половині XVIII ст. Принаймні, в Ніжинській протопопії в 1740 р. лише в 10 церквах³⁵² (11,70%) згадується ктитор, а в одному випадку староста³⁵³. В переважній більшості – 9 випадків³⁵⁴ (81,81%) – це сільські парафії і відносно невеликі: 8³⁵⁵ церков із 11 обслуговували до 100 дворів. Прикметно, що в підсумковій таблиці в кінці розпису в 9 випадках³⁵⁶ ктитор внесений до числа духовних осіб, а в двох – до мирян³⁵⁷. Ктитор був мирянином, який очолював церковну громаду і видав церковною казною³⁵⁸, тому священники при укладанні сповідних розписів, очевидно, мали сумнів, до якої категорії їх зараховувати. Тож, не виключено, що осіб, які виконували ктиторські обов'язки, не завжди вписували в сповідні розписи.

Те саме можна сказати щодо мешканців **шпиталів**. У історіографії утвердилась теза, що шпиталі існували при всіх церквах Гетьманщини. «На юге России до конца 18 века при каждой почти церкви существуют *шпитали* (*гошпитали*), в которых живут *старці*, получающие все содержание от причта и громады»³⁵⁹; «Почти не было церкви без шпиталю»³⁶⁰; «При каждой церкви Киевской митрополии существовали шпитали или госпитали, которые были местом призрения бедных, больных, увечных, носивши одно общее название – старцев, и получавших свое содержание от громады и причта... «старці», братчики самим обществом или громадой причислялись к причту, митрополит на этих лиц не мог иметь никакого влияния»³⁶¹. М.Шпачинський на підтвердження тези, що шпиталі існували при всіх церквах Гетьманщини, наводить дані по Києву за 1768 рік (всього 275 осіб)³⁶². Але Київ – особливе місто, і його реалії аж ніяк не слід беззастережно поширювати на всю територію Гетьманщини, тим паче більш раннього часу. Подивимось, чи при всіх церквах, і при яких саме існували шпиталі.

У 1740 р. у Ніжинській протопопії шпиталі (інші назви: «гошпитальные люди»³⁶³ та «в богадельни нищие»³⁶⁴) згадуються лише при 14 церквах³⁶⁵ –

³⁵¹ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 400.

³⁵² ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 119, 252, 307, 332, 346, 352, 384, 420, 542, 666, 913.

³⁵³ Там само. – Арк. 666.

³⁵⁴ Там само. – Арк. 252, 332, 346, 352, 384, 420, 542, 666, 913.

³⁵⁵ Там само. – Арк. 307, 332, 346, 352, 384, 420, 542, 666.

³⁵⁶ Там само. – Арк. 119, 307, 332, 346, 352, 384, 542, 666, 913.

³⁵⁷ Там само. – Арк. 252, 420.

³⁵⁸ «Для заведывания и распоряжения церковными суммами и для сбора разных пожертвованных на церковь был выбираем из почтеннейших прихожан особый представитель громады – ктитор» (Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 318–319).

³⁵⁹ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 403.

³⁶⁰ Житецкий П. Мысли о малорусских думах П. Житецкого... – С. 165.

³⁶¹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 319.

³⁶² Там само. – С. 199.

³⁶³ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 1321 зв., 1333 зв., 1339 зв.

³⁶⁴ Там само. – Арк. 1196 зв.

10 міських³⁶⁶ та 4 сільських³⁶⁷ (табл. 10). Характерна деталь – всі ці 10 міських парафій припадають на три міста, а саме: обидві церкви містечка Веркіївка³⁶⁸, всі 4 церкви міста Салтикова Дівиця³⁶⁹ та 4³⁷⁰ із 5-ти³⁷¹ церков містечка Носівка. Решта міст Ніжинської протопопії (м. Івангородок, одна церква на 88 дворів³⁷², м. Бобровиця – одна церква на 271 двір³⁷³, м. Олішевка (дві церкви – 83 та 120 дворів)³⁷⁴, м. Кобижча – три церкви на 240, 117 та 85 дворів³⁷⁵), у тому числі і сам Ніжин із 10-ма парафіями³⁷⁶, не утримували жодного шпиталю.

Отже, шпиталі були далеко не при всіх церквах, і, як бачимо, наявність шпиталю при церкві та кількість утримуваних там жебраків не пов'язувалась із розмірами парафії. Наприклад, дві особи утримувались у богадільні при церкві собору святого Архистратига Михаїла в селі Комарівка, що обслуговувала 101 двір³⁷⁷, та 8 шпитальних утримувалось при церкві Успіння Богородиці, що в містечку Салтикова Дівиця, із приходом у 41 двір³⁷⁸.

Таблиця 10.

Шпиталі при церквах Ніжинської протопопії 1740 р.

Кількість «шпитальних»	2 особи	3 особи	4 особи	5 осіб	6 осіб	7 осіб	8 осіб	9 осіб	12 осіб
До 50 дворів							1 м.		
50–100 дворів		1 с.		2 м.	1 м				
100–150 дворів	1 с		1 с. + 1 м. = 2						
150–200 дворів			1 м	1 м.		1 с.			
Понад 200 дворів								1 м.	2 м.

³⁶⁵ Ці дані різко різняться із наведеними А. Лазаревським даними про шпиталі в Гетьманщині. Зокрема, за його даними, в Ніжинському полку в 1747 р. нараховувалось 182 госпіталі (*Лазаревський А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1862. – № 5. – С. 83).

³⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 502, 522, 1155, 1196, 1224, 1259, 1309, 1321, 1333, 1339.

³⁶⁷ Там само. – Арк. 180, 238, 442, 738.

³⁶⁸ Там само. – Арк. 502, 522.

³⁶⁹ Там само. – Арк. 1309, 1321, 1333, 1339.

³⁷⁰ Там само. – Арк. 1155, 1196, 1224, 1259.

³⁷¹ У парафії церкви Святого Миколая містечка Носівка (157 дворів) шпиталю не зафіксовано (Там само. – Арк. 1282).

³⁷² Там само. – Арк. 307.

³⁷³ Там само. – Арк. 1351.

³⁷⁴ Там само. – Арк. 776, 794.

³⁷⁵ Там само. – Арк. 1038, 1057, 1072.

³⁷⁶ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 81, 97, 119, 135, 150, 160.

³⁷⁷ Там само. – Арк. 738.

³⁷⁸ Там само. – Арк. 1333.

Всього в шпиталях Ніжинської протопопії в 1740 р. проживало 84 особи. Це 23 сім'ї (або удівець/удова з дітьми), що разом становить 70 осіб, та 14 самотніх осіб – 8 бездітних удів (одна з них мала 30 років, решта – 55 і старші, аж до 93 років³⁷⁹), одна стара діва (50 років)³⁸⁰, два 16-річних юнаки³⁸¹, один 40-річний чоловік³⁸², один старожил (113 років)³⁸³, та сліпий 11-річний підліток³⁸⁴. Ще два сліпих підлітки (13 та 14 років) були служителями (!) у сліпого 41-річного Йосипа Григорієва, який проживав у шпиталі разом із 35-річною дружиною та 5-річною донькою³⁸⁵. Тому цих підлітків зараховуємо до числа сімейних осіб. Про причини перебування у шпиталях сімей працездатного віку (глава сім'ї від 29 до 65 років) – бідність чи каліцтво – в джерелі не вказано.

Вище наводилась теза М. Шпачинського про те, що старці (шпитальні) самим суспільством прирівнювались до числа церковного причту і митрополит не мав на це жодного впливу. Е. Крижанівський виводить традицію зараховувати шпитальних до церковного причту ще з часів видання уставу св. Володимира³⁸⁶ (текст уставу св. Володимира див. на початку цієї статті). Тож спробуємо проаналізувати, наскільки давньоруська традиція зараховувати всіх калік і жебраків до числа церковних осіб була живучою в суспільстві Гетьманщини першої половини XVIII ст.

Із 14 згадок про шпиталі при церквах Ніжинської протопопії 1740 р. у двох випадках їх мешканців прямо віднесено до духовних осіб³⁸⁷. Ще в одному випадку³⁸⁸ ми можемо з певною долею ймовірності припустити факт зарахування шпитальних до числа духовних осіб: у підсумковій таблиці значаться 11 чоловіків та 16 жінок духовного стану, однак по списку нараховується тільки 10 чоловіків та 15 жінок. Тож кого зарахували до числа духовних осіб – двох мешканців шпиталю (бездітна подружня пара), чи двох слуг (чоловіка та жінку), які проживали в домі ієрея, однозначно стверджувати важко. Ще в одному випадку – розпис церкви Різдва Богородиці с. Припутень³⁸⁹ – мешканці шпиталю

³⁷⁹ Там само. – Арк. 522, 1224 зв., 1321 зв., 1333 зв., 1339 зв.

³⁸⁰ Там само. – Арк. 1259 зв.

³⁸¹ Там само. – Арк. 1155, 1196 зв.

³⁸² Там само. – Арк. 1196 зв.

³⁸³ Там само. – Арк. 179 зв.

³⁸⁴ Там само. – Арк. 1196 зв.

³⁸⁵ Там само. – Арк. 1155.

³⁸⁶ «Число лиц, примыкавших к церковному причту, заканчивалось *старцами*. По уставу св. Владимира, все нищие в приходе, калеки, слепые, вдовы и сироты были “люди церковные”, т.е. церковь должна была содержать их и заведывала ими. Отсюда на юге России до конца 18 века при каждой почти церкви существуют *шпитали* (гошпитали), в которых живут *старцы*, получающие все содержание от причта и громады» (Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 403).

³⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 252 і 273, 502 та 521 (у другому випадку хоча запис «шпитальні» не виокремлено серед категорій духовних осіб, як то бачимо у першому випадку, але співставлення всіх членів причту та їх домашніх із кількістю осіб, віднесених до духовного відомства, свідчить, що до числа духовенства були зараховані і 5 осіб шпитальних (у дворі ієрея було 9 дворових – їх до числа духовних не пораховано)).

³⁸⁸ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 738, 738 зв., 767.

³⁸⁹ Там само. – Арк. 442, 452 зв., 453.

перераховуються не одразу після переліку духовних осіб, як у решті 13 випадків, а в самому кінці розпису, після посполитих та дворових майора Писаржевського. Ці шпитальні однозначно зараховані до світських осіб. У решті ж 10³⁹⁰ (11, якщо сюди додати сумнівну парафію Архистратига Михаїла з села Комарівка³⁹¹) випадках мешканці шпиталю в розписі подаються в кінці переліку духовних осіб, але в підсумковій таблиці їх зараховано до світських.

Тобто, традиційно мешканці шпиталю (каліки, особи похилого віку, що не мали власних засобів до існування) у першій половині XVIII ст. мислились як належні до духовного відомства, як то передбачалось ще уставом Св. Володимира. Проте світська влада, яка намагалась всіляко скоротити число духовних осіб, не була зацікавлена в зарахуванні шпитальних до духовенства. Тож і бачимо, що жителі богадільні у розписі подавались поруч із духовними особами, проте у підсумку фігурували серед світських осіб. До речі, уже у розписі із вотчин Києво-Печерської лаври за 1756 р. лише у двох парафіях³⁹² шпитальні подані поруч із духовними особами, а в решті випадків – у кінці розпису як окрема категорія населення. І у всіх без винятку випадках шпитальні з вотчин Києво-Печерської лаври у підсумковій таблиці зараховані до числа мирян.

Про **просфорниць**³⁹³ у нашому джерелі згадки відсутні. Якщо просфори пекли попівські вдови, то це розумілося швидше як привілей, наданий їм для утримання родини, тому вони і не фіксуються в сповідному розписі.

На цьому і завершується перелік осіб, які віднесені сповідним розписом Ніжинської протопопії за 1740 рік до числа духовних. Таким чином, підсумовуючи, відзначимо, що розміри і склад церковних причтів далеко не завжди визначалися лише розмірами (чисельністю) парафії. Також слід пам'ятати про нетотожність понять багатодвірна парафія – багата парафія, оскільки приход однієї церкви міг складатись із двох і більше убогих сіл, які не мали змоги утримувати власну церкву з її служителями.

Відсоток осіб, віднесених до духовного чину, в загальній масі парафіян у середньому коливався в межах 1–3% (табл. 11), хоча міг бути й меншим одного відсотка (найменше – 0,77% у парафії церкви святого Миколая села Вибель, 216 дворів³⁹⁴) у багатодвірних парафіях, і, навпаки, значно зростав у невеличких (переважно сільських) парафіях, доходючи навіть до 11% (церква Успіння Богородиці села Мала Кошелівка, 23 двори³⁹⁵). Тому при невеличких парафіях відмічається тенденція до концентрування усіх причетницьких посад (другий ієрей, дячок, псаломщик тощо) у межах родини настоятеля храму.

Кількість ієреїв у парафії залежала не лише від числа дворів прихожан, а також від віку, здоров'я та сімейного стану настоятеля храму, який намагався задалегідь забезпечити місцем у парафії одного з синів (не конче старшого), зятя чи молодшого брата. Вікарії служили частіше при ієреях похилого віку або

³⁹⁰ Там само. – Арк. 180, 522, 1155, 1196, 1224, 1259, 1309, 1321, 1333, 1339.

³⁹¹ Там само. – Арк. 738.

³⁹² Там само. – Арк. 257 зв., 320.

³⁹³ *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 318.

³⁹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 954.

³⁹⁵ Там само. – Арк. 670.

зайнятих службовими обов'язками (намісники), аніж при удовицях-попадях, навіть якщо у тих були неповнолітні сини.

Таблиця 11.

Відсоток духовенства серед усіх жителів парафії

Кількість парафій, де духовенство становить % усіх жителів парафії	До 1%	1–1,9%	2–2,9%	3–3,9%	4–4,9%	5–5,9%	6–6,9%	Понад 7%
Парафії до 50 дворів	-	1м+2с = 3	3 с	5 с	4 с	1 м+ 3с = 4	4 с	2 с
Парафії від 51 до 100 дворів	-	9 с	4 м+11с = 15	2 м + 3с = 5	1 м + 3с = 4	2 с	-	1 с
Парафії від 101 до 150 дворів	1 с	2м + 8с = 10	2м + 3с = 5	2 м	-	-	1 м	-
Парафії від 151 до 200 дворів	-	5 м	2 м	-	-	-	-	-
Парафії від 201 до 299 дворів	2м + 1с = 3	2 м	-	-	-	-	-	-
Парафії понад 300 дворів	1 м	1 м	-	-	-	-	-	-
Всього парафій	5	30	25	12	8	6	5	3
Відсоток з їх числа	5,31%	31,91%	26,59%	12,77%	8,51%	6,38%	5,31%	3,19%

Неодмінними членами церковного причту, крім ієрея, був дячок (при 91 церкві із 94, або 96,8%) та паламар (при 84 церквах – 89,46%). Більш заможні церкви могли собі дозволити штатних псаломщиків (вони ж «школьники») (48 церков – 51,06%) та диякона (15 церков, або 17,02%). Включення знатних осіб до числа парафіян практично ніяк не позначалось на складі церковних причтів.

Шпитали були далеко не в усіх парафіях, їх наявність у межах приходу взагалі не пов'язувалась із розмірами чи престижем парафії (соборна, намісна). А мешканців шпиталю традиційно прирівнювали до духовних осіб, хоча офіційно вже зараховували в переважній більшості випадків до мирян.

Саме поняття «духовні особи» у першій половині XVIII ст. не було сталим. До цього чину могли відносити братів, батьків, братаничів, племінників причетників, скажімо, пономаря³⁹⁶, або навіть ієрейських служителів, у той час як батька-матір чи рідного брата настоятеля церкви могли не внести до переліку духовних осіб³⁹⁷. Інколи дорослих братів/синів клірошан у підсумковій таблиці механічно додавали до числа дячків чи псаломщиків, не зазначаючи по списку

³⁹⁶ Там само. – Арк. 454, 612, 1140, 1351.

³⁹⁷ Там само. – Арк. 368, 428, 464.

за ними жодних обов'язків при церкві. Інколи (вкрай рідко) до числа духовних осіб додавали також ктитора – вихідця із мирян, або мешканців шпиталю. Щоправда, світська влада, яка в боротьбі з жебрацтвом намагалась облаштувати централізовані богадільні для бездомних, не була налаштована зараховувати їх до числа духовних.

На прикладі членів церковних причтів Ніжинської протопопії можемо простежити, наскільки звужилось поняття «люди церковні» порівняно з минулими століттями чи уставом Святого Володимира.

РЕЗЮМЕ

Оксана Романова

«А СЕ ЦЕРКОВНИИ ЛЮДИ...». СКЛАД ЦЕРКОВНИХ ПРИЧТІВ В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.)

У статті на основі аналізу статистичних даних досліджується склад церковних причтів Київської митрополії першої половини XVIII ст., зокрема, аналізується їх кількісний та якісний склад у залежності від кількості дворів у приході, піднімається питання нестачі та «зайвих» священнослужителів в окремих парафіях, доцільності найму вікаріїв та престижності утримування при церкві дияконів та псаломщиків. Досліджуються родинні стосунки поміж кількома ієреями однієї парафії та іншими церковнослужителями. Вивчається частота «осідання» на парафіях окремих родин, поширеність традиції передачі парафії у спадок та пріоритетність першородності при цьому. Автор окремо зупиняється на уточненні понять «школа» і «школьники», аналізує статус дячків, псаломщиків, перспективи кар'єрного росту дияконів. Також у роботі відзначається порубіжний статус ктиторів і шпитальних осіб, які, будучи *de jure* світськими, традиційно сприймалися як люди церковні.

Ключові слова: Київська митрополія, церковний причт, церковна школа, парафія, вікарії, диякони, ктитори, XVIII ст.

Оксана Романова

«А СЕ ЦЕРКОВНИИ ЛЮДИ...». СОСТАВ ЦЕРКОВНЫХ ПРИЧТОВ В КИЕВСКОЙ МИТРОПОЛИИ (на примере Нежинской протопопии 1740 г.)

В статье на основе анализа статистических данных исследуется состав церковных причтов Киевской митрополии первой половины XVIII в., в частности, анализируется их количественный и качественный состав в зависимости от количества дворов в приходе, поднимается вопрос о недостаточном и лишнем

количестве священнослужителей в отдельных парафиях, целесообразности найма викариев и престижности содержания при церкви дьяконов и псаломщиков. Исследуются родственные отношения между несколькими иереями одной парафии и другими церковнослужителями. Изучается частотность «оседания» в парафиях отдельных семей, распространенность традиции передачи парафии в наследство и приоритетность первородности при ней. Автор отдельно останавливается на уточнении понятий «школа» и «школьники», анализирует статус дячков, псаломщиков, перспективы карьерного роста дьяконов. Также в работе отмечается пограничный статус ктиторов и шпитальных лиц, которые, будучи *de jure* светскими, традиционно воспринимались как люди церковные.

Ключевые слова: Киевская митрополия, церковный причт, церковная школа, парафия, викарии, дьяконы, ктитория, XVIII век.

Oksana Romanova

«THESE ARE THE MEN OF THE CLOTH...».
THE STRUCTURE OF THE CLERGY OF THE PARISHES
OF KYIVAN METROPOLITANATE
(based on the Nizhyn protopope district in 1740)

Based on the analysis of statistical data, the present article delves on the composition of the parishes of Kyivan Metropolitanate in the first half of the XVIII century; I have analyzed their quantity and structure (which depended on the number of households in a parish), the issue of the dearth or «surplus» of the clergy in some parishes, the advisability of hiring vicars and the prestige of having their own deacons and sextons. I looked into family relations between several priests of the same parish, and other representatives of the clergy. The cases when certain families «settled» in their parishes due to the tradition of «bequeathing» it drew special attention, as well as the priority of the firstborn within this tradition. A separate subchapter is accorded to a more precise definition of the terms «school» and «school masters», complete with the analysis of the status of teachers and sextons, as well as career opportunities of deacons. The liminal status of ktetors and hospitaliers, who, while remaining lay persons *de jure*, were traditionally perceived as the men of the cloth, is noted as well.

Keywords: Kyivan Metropolitanate, parish, church school, vicars, deacon, ktetor, XVIII century.